

Tahsin Sever

1925 Kürt Hareketinin Yapısı ve Hedefleri

www.peyamaazadi.com
2006

“Üç bin yıllık geçmişin hesabını yapamayan insan günübürlük yaşayan insandır.”

GOETHE

İçindekiler

Giriş	3
Kürdistan Sorunu'nun Biçimlendiği Süreç	5
AZADI (KÜRDİSTAN İSTİKLAL KOMİTESİ) 1921	21
AZADI'NİN YAPISI VE HEDEFLERİ	25
HAREKETİN BAŞLAMASI VE SONRASI.....	35
HAREKETİN NİTELİĞİ VE SONUÇLARI	37
Azadî'nin Bolşeviklere Önerdiği Protokol Metni.....	42
Cıbranlı Halit Bey'in Mektubu.....	43
KAYNAKLAR:.....	44

Giriş

Biz “Kürt aydınlarının” bırakınız üç bin yıllık tarihi, geriye dönük yüz yıllık tarihi yeterince araştırdığı söylenemez. Bu tespit geçmişin, resmi söylemin dışında, titizlikle araştırılması ve yazılmasının tarihsel bir görev olarak omuzlarımızda durduğudur. Bunu söylerken tarihçi bir kimliğim yok. Tarihe olan ilgim bir aydın olmanın ötesinde değildir. Kürt toplumuna dayatılan statünün oluşum dönemini araştırmak; Cemil Gündoğan’ın deyimini ile “meslekten tarihçilere” düşen bir görevdir.

Tarihe yaklaşım her dönem hem tarihçilerin hem de tarihsel ve siyasal olaylara ilgi duyan bireyi meşgul eden en önemli sorunlardan biri olagelmıştır. İster meslekten tarihçiler olsun ister tarihi olayları yorumlaya kalkışan her hangi bir araştırmacı olsun bazı sorulardan hareketle tarihsel olayları anlamlandırmaya ve tarihe bu çerçevede belli konsept oturtmaya çalışırlar. Her kesin üzerinde fikir birliği ve genelde kabul gören “doğru”lar oluşturmak özellikle siyasal ve tarihsel olaylarda çok zordur.

Tarihe positivist yaklaşan yazımlar, olgunun dış görüntüsüne yüklenmekte, gözlemlenebilen, sayılabilen, ölçülebilen verilere takıldıklarından öznelere eyleme iten düşünceleri, siyasal duruşları, amaçları gibi son derece önemli konuları göz ardı etmek gibi bir risk taşırlar. Örneğin; 1925 Hareketinde “dini misyonlar” olan şahsiyetlerin yer almasına dayanarak, bu görüntüyü temel alarak, hareketi “gerici” olarak nitelemek gibi.

Son zamanlarda 1925 eksenli yapılan tartışmalar zorunlu olarak tarihe nasıl yaklaşmalı sorusunu da gündeme getirdi. Ulusu belirleyen ve biçimlendiren en önemli olgulardan biri olan tarih bilinci mücadelenin döne döne tekrarladığı yanlışları görmemize ve hatalardan dersler çıkarmamıza hizmet eder. Ulusalçı siyasal tezlerin dejenere edildiği, bir yandan Kemalist “demokratik cumhuriyet” ile maniple edildiği diğer yandan ulusal değer adına tabuların yaratıldığı ve putların oluşturulduğu bu hasas süreçte kapsam son derece önemlidir.

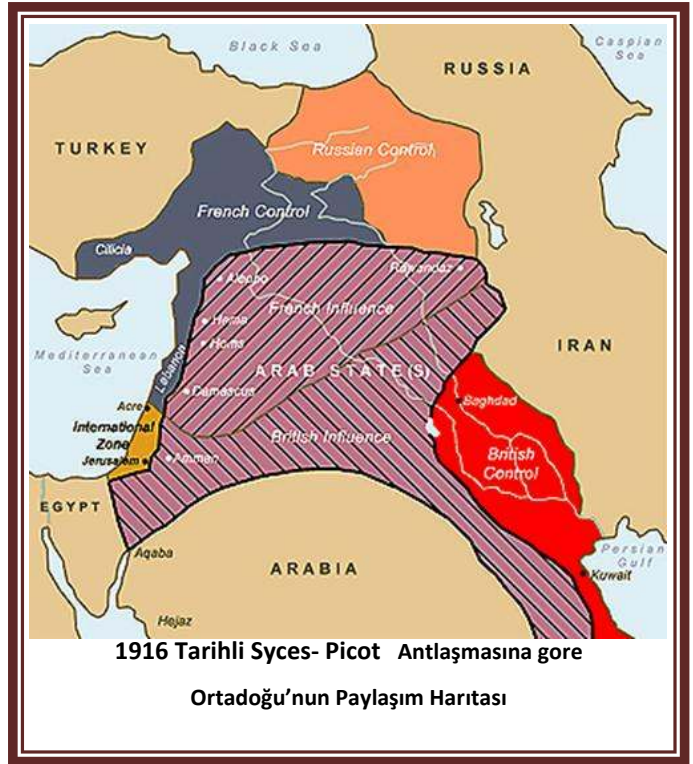
Geçmiş yüzyılda meydana gelen, Kürt Halkının kaderini etkileyen olayların üzerindeki sis perdesi yeterince aralanamamıştır. Bu durumun birbiriyle bağlantılı önemli sebepleri vardır. Özellikle Azadî ile ilgili bilgi ve dokümanların Genelkurmay arşivine kapatılarak sır gibi saklanması, Azadî’nin önemini açıklamaya yeter. Bitlis Harp Divanı tutanaklarından bir sözcük bile dışarı sızdırılmazken, Diyarbakır İstiklal Mahkemesi tutanaklarının magazinleştirilerek çarşaf çarşaf basılarak yayınlanması devletin niyetini yeterince ortaya koymaktadır. Bireyler ön plana çıkarılmış, bu bireylerin ifadelerindeki

tutarsızlıklar çarpıtılarak kamuoyuna sunulmuştur. Bu sistemli çabanın birbirine bağlı iki önemli hedefi vardır. 1924 Beytüşşebap Ayaklanması, akabinde 1925 Kürt Hareketi arkasındaki örgütlü gücün inkarı ve buna bağlı olarak hareketin hedeflerinin çarpıtılarak yansıtılmasıdır. Devletin bu konuda başarısız olduğu söylenemez. O kadar başarılı ki bugün bile “Kürt aydınları” devletin önümüze koyduğu argümanlarla hareketi değerlendirmeye devam ediyorlar. Özellikle seksenli yıllarda sonra başta Avrupalı akademisyenlerin araştırmaları olayın üzerindeki sis perdesinin aralanmasına ve giderek hareketin resmi devlet ideolojisinin bakış açısının çerçevesi dışında tartışılmasına olanak sağlamıştır. Bu olumlu gelişmelere rağmen kimi Kürt aydın çevrelerinin hala resmi devlet görüşünün dışında, yeni bir bakış açısıyla olaya bakmak gerektiğini bilincin de olmadıkları anlaşılmaktadır. Bunun nedeni son derece açıktır. Son yüzyıllık tarihimizin yazarların genellikle Sovyet ekolünden gelme “Kürdologlar” ve Kemalistlerdir. Bazı Kürt aydınlarının 1925 Kürt Hareketi ile ilgili resmi devlet ideolojisinin çerçevesini aşamayan tutumları hayretle izlenmektedir. Şu nokta iyice bilinmelidir ki 1925 Kürt Hareketini “Şeyh Sait ” şahsında somutlamak, niyet ne olursa olsun hareketin gerisindeki örgütlü güç olan Azadî’nin inkarı ve hareketin Kürt niteliğinin tartışmalı hale getirilmesidir. Azadî Örgütü, 1925 Hareketinin temel öznesidir. Ancak 13 Şubat 1925’te Piran’da provakasonla patlayan silah, hareketin kontrolden çıkmasına, siyasi ve askeri yönleri zayıf olan geleneksel kanadın liderliğe oturmasına yol açmıştır.

Kürdistan Sorunu'nun Biçimlendiği Süreç

1915-1925 dönemi Kürtlerin bugünkü statülerinin şekillendiği dönemdir. Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı yeni güç dengelerinin ve buna bağlı olarak oluşan toplumsal hareketlenmelerin sebep ve sonuçlarını kısaca irdelemek gerekir. 1789 Fransız İhtilali ve sonrasında gelişen uluslaşma hareketlenmeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun içten çözülmesine yol açmış, imparatorluk içindeki dengelerin sarsılmasına yol açmış ve İttihat-ı Terakki'nin iktidarıyla sonuçlanmıştır.

İttihat-ı Terakki, başlangıçta farklı uluslardan insanları barındırıyorsa da, iktidarı Türk milliyetçiliğinde somutlaşmıştır. İmparatorluk, Kuzey Afrika ve Balkanlar'daki kendi toprak kayıplarını, Orta Asya'da Turan hayalleriyle telafi etmeyi düşünmüştür. Bu düşünce, Almanların yayılcı politikası ile birleşince, Osmanlı İmparatorluğu kendisini Birinci Dünya Savaşı'nın içinde buldu. Sonuç, İttihat-ı Terakkiciler için tam da bir yıkımı ifade eder. Turan hayalleri kursaklarda kaldığı gibi İmparatorluk da yıkılmaya karşı karşıya gelir. Birinci Dünya Savaşı

sonuçlanmış, Osmanlı İmparatorluğu Mondros Mütarekesi ve peşinden Sevr Anlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Sevr Anlaşması, Osmanlı Devleti'nin paylaşılması, bölgenin yeni güç aktörleri tarafından yeniden düzenlenmesi demektir. Bu anlaşma bölgede yaşayan halklar açısından olumlu, olumsuz şartlar ve olanaklar yaratmıştır. Öte yandan Başkan Wilson'un yayımladığı ve kendi ismiyle anılan "Prensipleri" yeni tartışmalar ve hareketlenmeler yaratmıştır.

Bütün bu gelişmeler olurken Kürtlerin durumu neydi? Öncesine çok kısa baktığımız zaman, Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde beylikler şeklinde yaşıyorlardı. Beyliklerin iç işlerine merkezi yönetim fazla müdahale etmiyordu. Osmanlı merkezi yönetiminin güçlü Kürt beylikleri istemediği de her icraatında ortaya çıkıyordu. Bunun bir örneği de Bedirhan

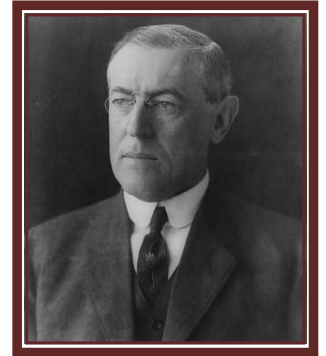
Bey 'in güçlenmesinin Osmanlı yönetiminde yarattığı rahatsızlıktan anlaşılmaktadır. Şevket Süreyya Aydemir ,bu dönemi şöyle aktarmaktadır:

“Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Kürt beyleri ve şeyhleri, müstakil hükümdarlar gibi yaşıyorlardı.Başlıcaları: 1806 Babanzade, 1813 Abbas Mirza, 1828 Muşlu Emin Paşa, 1832 Mir Mahmut, 1842 Bedirhan, 1855 Yezdan Şer, 1880 Nehrili Abdullah olmak üzere eskiden beri sürüp gidiyordu.Ortada bir Anadolu kalıyordu.Ama orada,devlet değil, eşraf ve eşkıya hakimdi.”¹

Osmanlı, Kürt beyliklerinin güçlenmesine izin vermeden, Kürt aşiretleri ve beylikleri arasındaki çelişki ve çatışmaları diri tutarak, iç işlerine fazla müdahale etmeden otoritesini sağlamaya çalışıyordu. Buna 1891 yılından itibaren kurulan Hamidiye Alayları eklenir. Şüphesiz Hamidiye Alayları, Osmanlının “böl-yönet” politikasının bir sonucudur.Bir taraftan Kürtlerin kendi iç çatışmalarını diri tutmak, diğer taraftan Kürt-Ermeni çatışmasını körüklemek amaçlanmıştır. Ancak bu amaçların ne kadarının gerçekleştiği ayrı bir tartışma konusudur.Bir süre sonra bu alayların varlığı, Osmanlı yönetiminde farklı düşüncelere ve tartışmalara yol açacaktır. Hamidiye Alayları ile ilgili değerlendirmeler tek yanlıdır.

Yine 1900’lü yıllardan itibaren gerek metropollere göçmüş, zorla iskana tabii tutulmuş Kürt çocukları arasında gerekse bu ulusun aristokrasisinin ve feodal beylerinin metropollerde okuyan çocukları arasında Kürt yurtseverliği düşünceleri yayılmaya başlamıştır. Zira Kürtler’de ulusal uyanışa öncülük edecek Kürt ulusal sermaye sınıfından veya işçi sınıfından bahsetmek mümkün değildir. Dolayısıyla Kürt ulusallığının öncüleri Kürt feodalleri ve Kürt aristokrasisinin çocukları olacaktır. Başlangıçta farklı yerlerde yer alan Kürt aydınları, bir süre sonra kendi örgütlenmelerine yöneleceklerdir. İttihat-ı Terakki’nin kuruluşunda Abdullah Cevdet ve İshak Sükuti gibi Kürt aydınlarını görmekteyiz. Ayrıca tanınmış bir çok Kürt şahsiyetini başlangıçta İttihat-ı Terakki örgütlenmesi içinde görmekteyiz.

1918’lere gelindiğinde Başkan Wilson tarafından Amerikan Kongresine sunulan Amerikan dış politikasının esasını oluşturan, ”Wilson Prensipleri” adıyla anılan bildiridir. Wilson Prensipleri 14 maddeden oluşmaktadır. Wilson Prensiplerinin 12 maddesi Osmanlı İmparatorluğu’nun egemenlik alanı ile ilgilidir. Kürtler açısından en önemli maddesi şüphesiz 12. maddedir. Zira 12. madde sınırların milliyet esasına göre düzenlenmesini öngörüyordu.

¹ Aydemir, Şevket Süreyya,(1971) *Mekadonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa*, C.1 S:101, İstanbul: Yükselen Yayınları

Kürtler açısından en önemli düzenleme şüphesiz Sevr Anlaşması'dır. Sevr Anlaşması, Kürtler açısından artılar ve eksiler içermektedir. Anlaşmanın en çok tepki çeken maddesi bağımsız Ermenistan olarak öngörülen toprakların bir çok Kürt şehirlerini kapsamaması olmuştur. Önce Sevr Anlaşmasının Kürtler'le ilgili maddelerine bakalım.

“Madde 62 - İngiltere, Fransa ve İtalya hükümetleri tarafından kendilerine yetki verilmiş üç üyeden oluşan komisyon İstanbul'a yerleşerek, anlaşma başkanlığının tüzüğüne göre belirtilmiş bulunan altı aylık süre içinde Fırat'ın doğusunda bulunan ve sınırları ilerde saptanacak olan Ermenistan'ın güneyi ile Türkiye, Suriye ve Mezopotamya'nın kuzeyi arasında belirtilmiş bulunan ve Kürtler'in salt çoğunlukta buldukları bölgeler için, anlaşmanın 27. maddesi II ,2 ve 3 derecelerine uygun olarak, dahili otonomi planı hazırlayacaktır. Herhangi bir sorun karşısında oy birliğine varılmaması halinde, komisyon üyeleri kendi hükümetlerine ileteceklerdir.

Adı geçen plan, bu bölgeler içinde bulunan Süryani, Keldani ve diğer etnik, dini toplulukların tüm azınlık haklarını garanti altına almak zorundadır. Ve bu amaçla İngiliz, Fransız, İtalya, Acem ve Kürtleri temsilen kurulacak bir komisyon , bizzat yerinde incelemelerde bulunacak ve gerek Osmanlı devleti dahilinde ve gerekse aynı şekilde İran sınırında yapılacak bir değişiklik söz konusu olursa, bu değişiklikler, anlaşmanın içeriğine uygun bir şekilde gerçekleştirilecektir.

Madde 63 -Osmanlı hükümeti şu andan itibaren, 62. maddesine göre kurulmuş bulunan her iki komisyonun bildirecekleri kararlara aynen uymayı ve bu kararları üç ay içinde tatbik etmeyi üstlenir.

Madde 64 -Anlaşma başkanlığının saptadığı tarihten itibaren geçecek en çok bir yıllık süreç içerisinde , eğer 62. maddenin kapsamı içerisinde bulunan Kürt halkı yani bu bölgede oturan halk çoğunluğu Osmanlı devletinden ayrılarak tamamen “BAĞIMSIZ” olmak arzusunu belirtirse ve Milletler topluluğu Konseyi'ne başvurursa ve eğer Konsey'de bu halkın bağımsızlık isteğini gerçekleştirebilecek kapasitede bulunduğu inanırsa ve bunun yerine getirilmesi öğütlenirse , Osmanlı devleti bu öğütlemeye aynen uymayı ve bu bölgedeki bütün hakları ve unvanlarından vazgeçmeyi ve kendisini buna göre ayarlamayı şimdiden üstlenir.

Bu vazgeçme işleminin ayrıntıları, başlıca müttefik güçlerle Osmanlı Devleti arasında varılacak özel bir sözleşmeye bağlanacaktır. Bu vazgeçme işi tamamlandıktan ve Kürdistan devletinin bağımsızlığı gerçekleştikten sonra , bu bağımsız Kürt devletiyle günümüze kadar Kürdistan'ın bir parçası olan Musul ilinde yaşayan Kürtlerin kendi istekleriyle birleşmeyi istemeleri halinde müttefik güçler bu birleşmeye karşı hiçbir itirazda bulunmayacaklardır.”

Sevr Anlaşmasının, Ermenistan sınırlarıyla ilgili maddeleri Kürtler içerisinde tedirginlik yaratırken, Kürt sorunun uluslar arası anlaşmalara girmesi, Kürtler arasında yeni fırsatlar demektir. Ancak Kürt aydınları arasında ciddi tartışmalar vardır. En büyük Kürt örgütü olan Kürdistan Teali Cemiyeti, ayrışmaların eşliğindedir. Başını Seyit Abdulkadir'in çektiği bir grup, Osmanlı bünyesinde otonomi isterken, başını Bedirhanilerin çektiği başka bir grup bağımsızlıktan yanadır. Kürdistan Teali Cemiyeti'nin, görüş ayrılıkları ve metropol merkezli olması etkinliğini azaltacak, yeni örgütlenmelerin önü açılacaktır. Koçgiri ve çevresindeki örgütlenmeler, Kürdistan Teali Cemiyeti şubeleri olarak başlamışsa da daha sonra bağımsız inisiyatif olarak devam edecektir. Önceleri Kürdistan Teali Cemiyeti içinde yer alan, Cıbranlı Miralay Halit Bey ve arkadaşları, daha sonra Erzurum merkezli daha geniş bir örgütlenmeye yöneleceklerdir.

Dağılmaya yüz tutan Osmanlı yönetimi ellerinde kalan tek halk olan Kürtleri, elde tutmanın manevraları içindedir. Damat Ferit Paşa Hükümeti, Seyit Abulkadir ile “Kürdistan’a Özerlik Yasasını” imzalarken, padişah fermanı ile Samsun’a çıkan Mustafa Kemal, “tehlike altında olan din, hilafet ve saltanatı kurtarma”, ”Ermeni tehlikesi” sloganlarıyla örgütlenme çabası içindedir. Bu sloganlar, Kürtlerin en zayıf yanlarıdır. Kürtlerle Türkleri beraber tutmanın tek yolu gibi gözükmektedir. Bununla beraber ne İstanbul Hükümetinin, ne Kemalistlerin ne de bölgeyi yeniden düzenleyecek olan İngiliz ve Fransızların, Kürt sorununu çözmek gibi ciddi bir istek ve önerileri yoktur. Taraflar pozisyonlarını belirlemek, birbirlerine karşı hamlelerini yapmak için Kürt - Kürdistan sorununu çantalarında hazır tutmaktadırlar. 20’den fazla Arap devletinin sınırlarını cetvelle çizerek, kurulmasına karar verenler, “Bağımsız Kürdistan” kurmaya karar verirlerse, buna engel olacak güç kimlerdir? Bolşevik devrimi ile Ruslar sahneden çekilmişlerdir. İstanbul Hükümeti, içinde bulunduğu durum itibarıyla itiraz edecek konumda değildir. Kemalî hareketin kendisinin uluslararası desteğe ihtiyacı vardır. Bündür ki İngilizlerin böyle bir niyetine karşı duracak güç ortalıkta yoktur. Binbaşı Noel gibi İngiliz askeri uzmanlarının Kürdistan’da fizibilite çalışmaları olmuştur. Binbaşı Noel’in İngilizlerin genel bölge politikasıyla uyuşmayan önerileri de olmuştur. Ancak bu öneriler şahsidir ve İngilizlerin genel politikasını yansıtmamıştır.

Mustafa Kemal bu denklemin içinde, Erzurum Kongresini toplamaktadır. Erzurum Kongresi, Türkçü Cevat Dursun Bey ve arkadaşlarının önderlik ettiği, Erzurum Müdafai Hukuku Milliye Cemiyeti tarafından organize edilmiştir. Katılan delege sayısı hakkında çelişkili rakamlar vardır. Sayının 52 ile 56 arasında değiştiği tahmin edilmektedir. Erzurum Kongresine, Diyarbakır ve Elazığ gibi önemli Kürt şehirlerinden delege gelmezken, delege ağırlığının Trabzon ve Erzurum çevresi olduğu anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal’in Erzurum Kongresini açış konuşması son derece dikkat çekicidir.

“En son olarak yakarım şudur ki, istekleri gerçekleştiren yüce Tanrı, Sevgili Peygamberi adına bu kutsal yurdun sahibi ve savunucusu ve Yüce İslam Dininin kıyamet gününde sadık koruyucusu olan ulusumuzu ve saltanat katını ve yüce Halifeliği korusun...Amin”²

Mustafa Kemal’in, işin başında Halifeliğe ve saltanata tavır alması söz konusu değildir. Zira Kürtler’in kendi başlarına örgütlenmelerini engellemenin tek yolu “Ermeni tehlikesini” ön plana çıkarmak, dini, halifeliği ve saltanatı kurtarmayı amaç olarak koymaktır. Bu yapılırken her türlü yöntem kullanılarak, Kürt örgütlenmesinin önüne

² Atatürk, M.Kemal (1987) *Gazi Mustafa Kemal’den Bize*, Aktaran Cemil Gündoğan, 1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Sait Ayaklanmasına Etkileri, Komal, 1. Basım, İstanbul, Ağustos-1994, s.53

geçmektir. Bir taraftan Kürt ulusal talepleriyle örgütlenen Koçgiri Hareketi, TBMM’de bile tepki çeken bir şiddet dozuyla ezilirken öte yandan askeri görevinden istifa etmiş olmasına rağmen, askeri birimlere gönderdiği telgraflarında “Kürtçülük cereyanının” yok edilmesi emirlerini vermiştir.

“Malatya da On Beşinci Alay Kumandanı İlyas Bey’e Vali ile mutasarrıfın firarı, niyetlerindeki hıyanete en büyük delildir.Bu vatan hainlerinin İngiliz parası ile millet ve hilafet aleyhinde Kürtlük gayesi için çalıştıkları ve maattessüf İstanbul’daki hükümetin de bunların şeriki cinayetleri olduğu elde edilen şifrelerden anlaşıldı, mesele tamamen vatanidir.Bu sebeple evelemirde bu denilenlerin süratle derdestleri ve Kürtlük cereyanın o taraflarda sala müsait zemin bırakılmaması lazımdır. Diyarbakir’de On Üçüncü Kolordu Erkanıharbiye Reisi Halit Beyefendiye 2-Dahiliye Nazırı ve Harput valisinin elde edilen şifreli muhaberatında Ali Galip Beyle hempalarının kuvayi mühime toplayarak Sivas üzerine yürümek gibi bir hıyaneti vataniyeye teşebbüs etmek istedikleri tahakkuk eylediğinden maruz kuvvetlerin yetişmesine intizara lüzum kalmadı. Eşirrayı mumaileyhimin serian takip ve derdestleri ve Kürtlük cereyanına müsait zemin husulüne mahal bırakılmaması için kolordunuzca her türlü tedabire tevessül edilmesi pek mühimdir”³

Her iki talimatta hedef, bertaraf edilmesi gereken “Kürtlük cereyanı”dır . “Kürtlük cereyanı” ile anlatılmak istenen, Kürt ulusal taleplerinin dile getirilmesi ise Kürtlerin talepleri ret edilerek, Türk-Kürt kardeşliği nasıl sağlanacaktır? Bizce bu öfkenin sebebi, Kürtlerin kendi başlarına örgütlenme çabası içine girmeleridir. Kemalist hareket iç ve dış konjonktür gereği, Kürtleri de temsil ettiğinin savı ile pazarlık masasına oturmak isterken, diğer taraftan Kürt örgütlerine karşı amansız bir mücadele içindedir.

Kemalistlerin bir başka tavrı, Kürtler arasında örgütlenme faaliyetlerine başlayan Cıbranlı Halit Bey’e karşı takındıkları tutumdur. 1919’da Ovacık aşiretlerinin ayaklanması üzerine, Cıbranlı Halit Bey kuvvetlerine, ayaklanmanın bastırılması talimatı verilmiştir. Bu olay tipik Kürtleri birbirine kırdırma politikasının ürünüdür. Gerek Cıbranlı Halit Bey’in yurtsever kişiliği ve gerekse Ovacık aşiretlerinin duyarlılığı sayesinde planlanan oyun tutmamıştır. Olayı dönemin tanıklarından Dr. Vet. M. Nuri Dersimi’den dinleyelim:

“Erzincan ve Erzurum mıntıkları Rus ve Ermeni kuvvetlerinden tecrid edildikten sonra, Dersimde yeniden bazı mahalli ihtilaller baş gösterdi.

³ Atatürk, M. Kemal (1968) *Nutuk* Milli Eğitim Basımevi--9.Basım, İstanbul C.3, S:962-963

Aldandıklarını anlamış olan Ovacık aşiretleri, Türk mıntıklarına akın etmeye başladılar. Türk hükümeti bu hareketlere karşı yeni bir hile tasarlamış olmalı ki, bu mıntıkaya Kürt aşiret alayı kumandanı Cıbranlı Halit kuvvetlerini gönderdi. Dersimliler, gerek alay kumandanının şahsına ve gerekse efradına karşı hüsnü kabul gösterdiler ve hiçbir hadise çıkarmaksızın, alay mümanaatsız Ovacığa yetişti. Bu durum Türk hükümetinin dikkat nazarından kaçmamıştı. Her fırsattan istifadeyi bilen Türkler, Kürt Halit sayesinde Ovacık mıntıkası aşiretlerinde hasıl olan sükünden dahi faydalanarak, Ovacıkta bu Kürt kumandan sayesinde yeniden bir Türk kaymakamlığı tesisini başarmışlardı. Kaymakamlık tesisi işi başarılıdıktan sonra, Kürt Halit Bey alayının Dersimde ipkası Türklerce mahsurlu görüldüğünden, bu alay orduyla birleşmek üzere geri çektilmişti”⁴

Kürtler arasındaki iletişim rahatsızlık yaratmış, mezhep farklılıklarını hesap ederek Kürtler arasında çatışmaların yoğunlaşacağını sananlar yanılmışlardır. Gelişmeler bununla sınırlı değildir. Kendi bölgesi olan Varto’ya dönen Halit Bey’in çalışmaları, Ankara Hükümetini rahatsız etmeye devam edecektir. M. Şerif Fırat, bu konuda şunları söylemektedir:

“Bu fikir üzerinde oynayan Cıbranlı Halit, 1920 yılının yaz aylarında İstanbul’da bulunan Kürt Teali Cemiyeti reisi Abdulkadir, Hakkarili Abdürrahim ile anlaşarak bunların vasıtasıyla Meclisteki Bitlis Mebusu Yusuf Ziya ve arkadaşlarıyla anlaşmış, haklarını Cemiyet-i Akvam vasıtasıyla alacaklarına inanmışlardı. Halit Bey bir taraftan doğudaki hazırlıkları ikmal ve kuvvetlerini toplu bulunduracak diğer taraftan milli hükümeti işgal edecekti. Cıbranlı Miralay Halit, bu sırada Varto, Bulanık, Malazgirt, Hınıs, Karlıova, Solhan, Çapakçur bölgelerindeki aşiret ağalarından, şeyh, hoca ve köy muhtarlarından aldığı mühürlü mazbataları Kürt Teali Cemiyetine ve oradan da güya Cemiyet-i Akvamda bu iş için çalışan Mustafa Nemrudi ile Kürt Şerif’e gönderiyorlardı.”

“Bu hadiseden sonra Cıbranlı Halit Bey’in, milli hükümete karşı cephe aldığı kolorduca şüpheli görülmüş, bölgedeki aşiretlerin başından ayrılması düşünülmüş ve bu sebeple Erzurum’a çağrılarak miralaylık rütbesi baki kalmak şartıyla, kolordu divanı muhasebat komisyon reisliği ödeviyle Erzurum’da alıkonulmuştu. 19 Ağustos 1336-1920”⁵

Buradan da anlaşılacağı üzere Kürtlerin kendi adlarına yaptıkları hiçbir çalışmaya müsaade edilmemiştir. Bu arada Erzurum Kongresi yapılmış, bazı kesimlerin iddiasına göre, Türklerin ve Kürtlerin beraber temsil edildiği, “Temsil Heyeti” seçilmiştir. Temsil Heyetinde yer alan üç Kürt’ten ikisi gıyabında seçilmiş, çalışmalara katılmamışlardır. Geriye kalan Erzincan delegesi Şeyh Fevzi Efendi, Sivas Kongresinden sonra geri dönmüştür. Bu durumu Mustafa Kemal’in kendisinden dinleyelim:

“Efendiler, istitrat kabilinden şunu arz edeyim ki bu zevat hiçbir vakit bir araya gelip birlikte çalışmış değillerdir. Bunlardan İzzet, Servet ve Hacı Musa Beyler ve Sadullah Efendi hiç gelmemişlerdir. Raif ve Şeyh Fevzi Efendiler,

⁴ Dersimi, Dr.Vet. M. Nuri (1992) *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Dilan Yayınları, Dördüncü Baskı, Ocak, S:119, 120

⁵ Fırat M. Şerif (1983) *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Beşinci Baskı, ,Ankara S: 157, 160

Sivas Kongresine iştirak etmişler ve onu mütaakıp biri Erzurum'a diğeri Erzincan'a avdet ederek bir daha iltihak eylememişlerdir. İkincisi Efendiler; millet, memleket, siyaset ve ordu idareleriyle hiçbir alaka ve münasebetleri ve bu hususta liyakatleri görülmemiş ve tecrübe edilmemiş gelişi güzel zevattan, bilfarz Erzincanlı bir Nakşi şeyhi ve Mutkili bir aşiret reisi gibi zavallılardan da teşkili, ihtimalden hariç olmayan herhangi bir heyet temsiliyeye, mevzu bahis olan vaziyet ve vazife bırakılabilir miydi? Ve bıraktığımız takdirde, memleket ve milleti kurtaracağız dediğimiz zaman, milleti ve kendimizi iğfal etmiş olmak gibi bir hata irtikab etmeyecek miydik? Bu mahiyete bir heyete, perde arkasından yardım edilebileceği mevzuubahis olsa da , bu tarz emniyet telakki edilebilir miydi?"⁶

Mustafa Kemal, Temsil Heyeti ile ilgili değerlendirmelerini son derece net yapıyor. "Kürt temsilcileri "olarak adı geçen şahısların çalışmalara hiç katılmadıklarını, bu işlerin "liyakatsız" ve "zavallı" olan bu zatlara bırakılmayacak kadar önemli olduğunu, bu Temsil Heyetini "perde arkasında" yönetmek bile emniyetli değildir, demektedir.

Gelelim tartışmaların odağındaki şu ünlü Amasya Protokolü'nde yer alan Kürtlerle ilgili maddelere;

Protokol, Osmanlı Devleti diye düşünülen sınırların, Türklerin ve Kürtlerin oturduğu arazi diye tarif ediyorsa da Kürtlerin Osmanlı Devletinden ayrılmasının "imkansızlığına" vurgu yapmaktadır. Ayrıca Kürtlerin ırk hukuku ve sosyal haklar bakımından desteklenmesine vurgu yaparken, bunun Kürtlerin meşru ve doğal hakları olduğundan değil, yabancılar tarafından "bağımsızlığını gerçekleştirme amacı güder gibi görünerek yapılmakta olan karıştırıcılığın önüne geçmek için" denmektedir. Kürtlerin taleplerine haklı ve meşru talepler diye bakan bir anlayış söz konusu değildir. Sadece bölge dengeleri içinde taraflar kendi konumlarını güçlendirmek için Kürtleri kendi hesaplarına göre pazarlama çabasıydırlar. Damat Ferit Paşa kabinesi, Seyit Abdülkadir'in başkanlığındaki heyetle "Kürtlere Otonomi" protokolü imzalarken, Kemalistlerde boş durmayıp ihtiyaç duyduklarında Kürt kartını kullanmak için manevralar peşindedirler. Bunda da başarısız oldukları söylenemez. Bir sürü yazar-çizer, Mustafa Kemal, "Kürt Sorunu" olduğunu kabul ediyordu diye avunuyor. Halbuki Mustafa Kemal, "Kürt Sorunun" mimarı ve yaratıcısıydı.

Durum birinci ağızdan bu kadar net iken, Mustafa Kemal hareketini, "ilerici" ve "anti-emperyalist" niteleyerek, her türlü desteği veren Bolşeviklerin yazar-çizer takımı, olaya ideolojik kılıf bulmakta gecikmedi. Sovyet ekolünün Kürt aydınlarından Dr. Kemal Mazhar Ahmad, bunların başında gelir. Dr. Kemal Mazhar Ahmad, şunları söylemektedir:

"Kemalist Devrim, Kürt halkının büyük bölümünü ülkeyi yabancı işgalcilerden kurtarmak için içtenlikle ve omuz omuza mücadele etmek üzere harekete geçirdi. Kürtler bununla, son derece yüksek bir yurtseverlik duygusu ve doğru

⁶ Atatürk, M. Kemal (1968) *Nutuk* Milli Eğitim Basımevi--9.Basım, İstanbul, C.1 S:67-70-71

bir siyasi anlayış ortaya koydular. Türk burjuva devriminin ilk sıcak yıllarında Mustafa Kemal'le beraber bu devrimi başlatanların büyük bir kesimi Kürt'tü. Örneğin, devrimin başlangıcının en önemli olaylarından biri olarak değerlendirilen Erzurum Kongresi'nin sekiz kişiden oluşan yönetiminde üç Kürt vardı: Erzincan'dan Nakşibendilerin başı Şeyh Fevzi, 1918 yılına kadar Osmanlı Mebusan üyesi olarak kalan Sadullah Bey, Mutki aşiret reisi Hacı Musa Mirzade..”⁷

Yine bu ekolün Kürt temsilcilerinden, Kürt siyasetinin “vazgeçilmezleri” arasında yer alan Tarık Ziya Ekinci, sözcükler aynı değilse bile aynı anlayışla yaklaşır.

“Kürt aşiretleri, Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışından itibaren yaptığı çalışmaların ve giriştiği savaşımın destekçisi olmuşlardır. Erzurum Kongresi büyük ölçüde Kürt aşiretlerinin desteği ve katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Kürtler Kurtuluş Savaşı'na katılmış ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda etkin rol oynamışlardır. Kurtuluş Savaşı döneminin her aşamasında ve BMM hükümetleri altında Kürtlerin ulusal haklarına saygılı bir politika izlenmiştir”⁸

Gerek Mazhar Ahmad ve gerekse Tarık Ziya Ekinci'nin sığındıkları yer, Erzurum Kongresidir. Erzurum Kongresinde seçilenlerin, nasıl seçildikleri ve karar mekanizmalarındaki pozisyonları son derece açıktır. “Perde arkasında” bile yönetilmeye güvenilmeyecek insanların neyi ve kimi temsil ettiklerini sayın yazarlara sormak gerekir. Ayrıca Erzurum Kongresine katılan yada destekleyen Kürt aşiretleri kimlerdir? Mustafa Kemal, çeşitli manevralarla Kürt aşiretlerini yanına çekmeye çalışıyor. Olaya resmi ideolojinin doğrultusunda bakan Prof. Dr. Ergun Aybars, Erzurum Kongresini değerlendirirken şunları söylüyor:

“Erzurum Kongresi sırasında doğunun aşiretlerinin gücüyle savaşı kazanabilmek veya hiç değilse yalnızlıklarını sağlamak amacıyla olan M. Kemal, aşiret reislerine yolladığı mektuplarında, saltanat ve hilafetin büyük bir tehlike içinde olduğunu ve bu makamların kurtarılması için düşmanla savaşmak gerektiğini belirtmiş ve Doğu Anadolu'nun Ermeniler'e verilmek istendiğini açıklayıp onları kendi taraflarına kazanmak isteyen İngiltere'nin kışkırtmalarına araç olmalarını engellemek istemişti”⁹

Aybars'ın söyledikleri ne Mazhar Ahmad ne de Tarık Ziya Ekinci'nin belirttiklerini doğrulamıyor. Aksine Kürtler'in en hassas oldukları konulardan hareketle yanına çekmek ya da en azından yansızlıklarını sağlamaktır. Burda herkesçe bilinen temel bir kuralı hatırlatmak gerekir. Toplumlar ancak kurumlarıyla, örgütleriyle temsil edilirler. Bu genel doğrudan hareketle Kemalist hareketle işbirliği yapan Kürt örgüt veya kurumundan söz etmek mümkün müdür? Buna verilecek yanıt olumlu değildir. Kemalistler son derece usta manevralarla Kürt örgütlü güçlerini bertaraf etmek için bütün güçlerini kullanırken diğer yandan bazı aşiret liderlerini ve din adamlarını yanlarına çekme çabasındadırlar. Temel

⁷ Aktaran **Medya Güneşi**, Sayı.7 Sayfa:20-21

⁸ Aktaran **Adımlar Dergisi** 14-17 Ocak -1990 S:14

⁹ Aybars, Ergun (1988) *Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları* Türk Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul S:28

argümanları “Ermeni tehdidi” ve “Hilafet ve Saltanatı kurtarmak”tan ibarettir. Mustafa Kemal Hareketi son derece Türkçüdür. Ancak bu niteliğini kamufle etmek zorundadır. Kemalist Hareketin ayakları üzerine duruncaya kadar Kürtler’in desteğine ihtiyacı vardır. Sovyet Kürdologlarından Prof. Dr. M. S. Lazarev, Kürtlerle Türklerin beraber hareket etmeleri gerektiği , ancak bunun gerçekleşmediğini söylemektedir:

“Bu dönemde Kürt halkının düşmanları ve dostları Türk halkıyla aynıdır. Bu, Kürt ve Türk ulusal hareketleri arasındaki müttefiklik için objektif bir yapı oluşturmuştur. Fakat bu müttefiklik oluşmamış, daha da önemlisi bu iki hareket arasında o dönemde karşıtlık ortaya çıkmış, uzun süre devam etmiştir. Kemalistlerin Kürt nasyonal ideolojisine ve bu ideolojinin sürdürücülerine yaklaşımı düşmanca olmuştur. Kemalist hareket içindeki etkili çevrelerin(özellikle nasyonalizmi şövenist bir şekilde yorumlayan sağ kanat) kendi anti-Kürt yönelimlerini haklı çıkarmak için bütün Kürt hareketinin, İngiliz yabancı olduğu versiyonunu bilinçli bir şekilde abartmış olmaları da etkili olmuştur. Bu açıdan Noel’in misyonları, anti-Kürt propagandayı şişirmek için uygun bir bahane de vermiştir.”

Lazarev, Misak-i Milli ile ilgili de şunları söylemektedir.

“1-Kuşkusuz Kemalistler, belirgin derecede Osmanlı ve İslami renkli şövenist düşüncelerini deklare etmişler, fakat Jöntürkler’den farklı olarak onların realist olan nasyonal ideallerini Türkiye sınırlarının daha ilerisine uzanmamışlardır.

2-Kemalistler, azınlıkların bölgesel kendi kaderlerini tayin hakkını ve burjuva nasyonalizminin ve burjuva demokratizminin sınırlandırılmış çerçevesi içinde ülkedeki ulusal sorunun çözümüne yönelik herhangi bir yönetim -politik önlemi tamamiyle reddetmişlerdir. Temel olarak onlar Türkiye’de bu sorunun varlığını reddetmişlerdir”¹⁰

Lazarev’in anlatımları kendi içinde çelişkiler taşımakta, kavramları siyasal bir bütünlük oluşturamamaktadır. Kemalist hareket, hem ulusal kurtuluşçu hem de şövenist diye tanımlanmaktadır. Lazarev, Kemalist hareketin anti-Kürt yanını öne çıkardığını kabul ediyor, başından beri Kürt hareketine iyi gözle bakmadığını vurguluyor ve İngiliz kışkırtmasının bir propaganda malzemesi olarak kullandığını söylemekten geri durmuyor. Çelişkiler tamda bu noktalarda yoğunlaşmaktadır. Sovyet Kürdologlarının tutumlarını Bolşeviklerin genel politikalarından ayrı değerlendirmek mümkün değildir. Bolşevikler ve uzantısı III.Enternasyonal Kemalist Hareketi “ulusal kurtuluşçu” ve “ilerici” diye tanımlamış, her türlü desteği vermişlerdi. Bununla yetinilmemiş Türk Faşist Hareketinin önemli simaları Bakü Doğu Halkları Kurultayında dünya ezilen halklarının temsilcileri olarak boy gösterecek, Kemalist Hareketin sözcülüğünü yapacaklardır.

Azadî Örgütü, tarihi çok net bilinmemekle beraber Bolşeviklere 10 maddelik bir protokol önermiştir. Örgüt, kendilerine yardım edilmesi şartıyla kendileriyle işbirliğine hazır olduklarını beyan etmişlerdir. Yine aynı amaçla Örgüt Lideri Cıbranlı Halit Bey,

¹⁰ Lazarev, M.S.(1989) *Emperyalizm ve Kürt Sorunu, 1917-1923*, Öz-Ge Yayınları ,Ankara S:111-112-121

Lenin'den destek isteyen bir mektup gönderecektir. (* Protokol ve mektup ekte verilmiştir.) Dolayısıyla hem 1925 Kürt Hareketi, hem de Mahabat Kürt Cumhuriyetinin kuruluşu sırasında büyük umutlar bağladıkları Bolşeviklerin “azizliğine” uğrayacaklardır. Bolşeviklerin politikası büyük devlet politikasıdır. Bu politikanın, İngilizlerin veya Fransızların bölge politikalarını belirlerken kullandıkları kıstaslardan farklı değildir. Sovyetler Birliği merkezdir. Dünyadaki bütün ulusal kurtuluş hareketlerinin birincil görevi bu merkezi koruma, gerektiğinde kendisini feda etmektir. Kürtler'in payına da kendisini “feda etmek” düşmüştür. Bolşevikler Kürt Hareketlerini desteklemedikleri gibi, Kürtleri ezen güçlerin en büyük destekleyicileri haline geldiler.

Sovyet ekolünün Kürdologları bu genel politikanın içinde yetiştiklerinden, Bolşeviklerin Kürt politikasına eleştirel yaklaşmadılar. Bu nedenle de yer yer tutarsızlıklar dolu ve biri biriyle çelişen değerlendirmeler ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak Bolşeviklerin Kürt politikası eleştirel bir süzgeçten geçirilmeden yapılacak her değerlendirme sakat ve tutarsız olacaktır. Öte yandan Kürtler, Bolşevikler tarafından “ulusal kurtuluşcu” ve “ilerici” diye tanımlanan Kemalist Harekete karşı ulusal taleplerini yükseltmeye başlamışlardır.

Alişan Bey'in liderliğindeki Koçgiri Hareketi, Kürt ulusal talepleriyle Kemalist hareketin karşısına çıkacaktır. İstekler şöyle sıralanmıştır:

“1-İstanbul hükümetince kabul edilen Kürdistan özerkliğinin Ankara hükümetince de tanınıp tanınmayacağıının açıklanması;
2-Kürdistan özerk yönetimi konusunda Mustafa Kemal hükümetinin ivedi olarak yanıt vermesi;
3-Elazığ, Malatya, Sivas, Erzincan cezaevlerindeki Kürtlerin hemen salıverilmesi;
4-Kürt çoğunluğun bulunduğu illerde Türk memurlarının çekilmesi,
5-Koçgiri yöresine gönderilen birliklerin geri alınması.(15 Kasım 1920)”
Bu isteklerin kabul edileceği söylenmişse de, söylenenlere inandırıcı bulunmaz.Bunun üzerine Ankara hükümetine,25 Kasım 1920'de aşağıda ki telgraf çekilmiştir.
“
Elazığ vilayeti vasıtasıyla
Ankara Büyük Millet Meclisi riyasetine
Sevre muahedesi mucibince Diyarbakir, Elazığ, Van, Bitlis vilayetlerinde müstakil bir Kürdistan teşekkül etmesi lazım geliyor, binaenaleh bu teşkil edilmelidir, aksi taktir de bu hakkı silah kuvvetiyle almaya mecbur kalacağımızı beyan eyleriz.
25 Teşrin Sani 1336
imza
(Garbi Dersim aşair ruesası)”¹¹

¹¹ Dersimi, M.Nuri (1992) *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Dilan Yayınları, Dördüncü Baskı, Ocak, S:119, 120, 129, 173

Kürtlerin bu isteklerine yanıt verilmez. Merkez Ordusu Komutanı ve onun emrine verilen Topal Osman komutasındaki kuvvetler tarafından büyük bir vahşetle bastırılır. Kürtlerin isteklerine karşı, Ankara hükümetinin cevabı hiç de dostane değildir. Dönemin Sivas Valisi Ebubekir Hazım Bey anılarında hareketin bastırılmasını şöyle anlatır:

“Askerle çemberlenen köyler ahalisi söylentilerin doruğunda, yani Kürtlerin tekil edileceğine inanarak hayatlarını kurtarmak için köylerini, evlerini terk ederek dağlara sığınmaya mecbur olmuşlardır. Sırf can korkusundan kaçanlar isyan ve eşkıyalıkla suçlanarak boş kalan köyler yakılıp yıkılarak bütün mal ve eşyalarına el konulmuştur.

Şu surette Umraniye bucağına ve Zara ilçesinin merkezine bağlı köylerden 76 ve Divriği ilçesinden 57 toplam 132 köy savaştan düşman istikamları gibi yakılmış, tahrip olunmuş ve yüzlerce nüfus öldürülmüştür. Ayrıca, bütün mal, eşya, zahire ve hayvanlar yağma olunmuştur. Binlerce nüfus da dağlarda, kırlarda açlıktan ve sefaletten ölüme mahkum edilmişlerdir.”¹²

Yaşanan vahşet geniş tartışmalara yol açar. TBMM’indeki bir çok milletvekili olayı dile getirir. Yapılan bütün tartışmalardan sonra oluşturulan soruşturma kurulu Nurettin Paşa’nın görevinden alınarak, yargılanmasına karar verilmiştir. Olayın bu kısmını Uğur Mumcu şöyle anlatır.

“Soruşturma Kurulu ,Nurettin Paşa’nın görevden alınmasına ve yargılanmasına karar vermiştir.TBMM, kurul kararın kabul eder.Paşa görevinden alınarak, yargılanmak üzere Ankara’ya çağrılır. Nurettin Paşa, Mustafa Kemal Paşa’ya baş vurup suçlamaları yanıtlar.

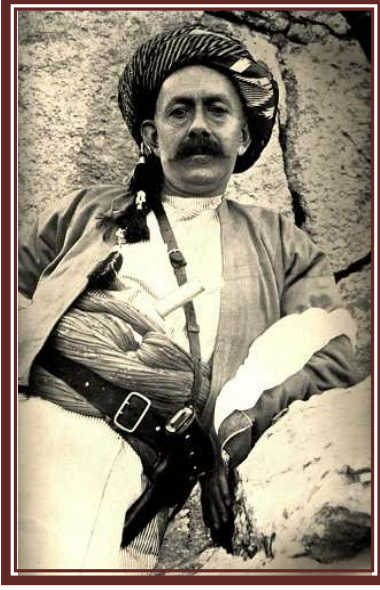
Mustafa Kemal Paşa, TBMM’inde Nurettin Paşa’ya verilen cezanın “biraz ağır olduğunu” söyler. Konunun Bakanlar Kurulunda da görüşüldüğünü , Nurettin Paşa’nın görevinden alındığını ,bu nedenle yargılanması kararının değiştirilmesi gerektiğini ,Nurettin Paşa’nın savunmasının alınarak konunun bir komisyonda incelenmesi gerektiğini anlatılır”¹³

Mustafa Kemal Paşa’nın bu isteği üzerine bir başka soruşturma komisyonuna havale edilir ve konu kapanır. Lazistan mebusu Ziya Hurşit’in, “*Demek ki bu adam TBMM’nin üzerindedir*” “*Nurettin Paşa, bu olağanüstü yetkilerini kimden almıştır?*” derken yerinde bir soru sorar. Devamındaki gelişmeler güç ve yetkisini kimlerden aldığını ortaya koymaktadır.

1919 yılı Güney Kürdistan’da hareketli gelişmelere gebe dir. Şeyh Mahmut yönetimdeki Kürtler, İngilizlerle çarpışmaktadırlar. Güney Kürdistan’da Kürtler her şeyden önce topraklarının kendilerine ait olduğunu düşünüyordular. Bu, İngilizlerin bölge politikasına ters düşmektedir. Kürt-İngiliz çatışması, Kemalistleri oldukça hoşnut etmiştir.

¹² Mumcu, Uğur (1991) *Kürt-İslam Ayaklanması*(1919-1925) Tekin Yayınevi, İkinci Baskı, Ankara , s. 39-40

¹³ Age, s.45

Ankara Hükümetinin Kürt politikasının pratik uygulama alanı olan Elcezire Komutalığına gönderdiği talimata, “yabancılarla Kürtlerin anlaşmalarına” engel olunması ister.

“1-Göreceli olarak bütün ülkelerde geniş çapta doğrudan doğruya halk tabakalarını ilgilendiren ve etkili biçimde yerel yönetimler kurulması iç siyasetimizin gereklerindedir. Kürtlerin oturdukları bölgelerde hem iç hem dış siyasetimiz bakımından göreceli olarak yerel bir yönetim biçimini gerekli görüyoruz.

2-Ulusların kendi kaderlerini kendilerinin belirlemeleri bütün dünyada kabul edilmiş bir ilkedir. Bizde bu ilkeyi kabul etmişizdir. Öngörülebileceği üzere Kürtlerin bu zamana kadar yerel yönetim birimlerini tamamlamış ve başkalarını ve tartışan yandaşlarını bu amaç adına tarafımızdan kazanılmış olması ve oylarını kullandıkları zaman kendi kaderlerine zaten sahip olduklarını TBMM yönetiminde yaşamayı istedikleri duyurulmalıdır. Kürdistan’daki bütün sorunun bu amaca dayalı siyasete yönelmesi Elcezire cephesi kumandanlığı sorumluluğundadır.

3-Kürdistan’da Kürtlerin Fransızlar ve özellikle Irak sınırında İngilizlere karşı husumetini silahlı çatışma ile değiştirilmeyecek ölçülere vardırarak ve yabancılarla Kürtlerin uyuşmalarına engel olmak, göreceli olarak, yavaş yavaş yerel yönetimler kurarak, bu nedenleri açıklamak ve bu yola içtenlikle bize bağlılıklarını sağlamak, Kürt liderlerine mülki ve askeri görevler vermek, bize bağlılıklarını güçlendirmek gibi genel ilkeler benimsenmiştir”¹⁴

Bu talimatlardan çıkan sonuçlar şunlardır:

1- Mümkün olan bütün araçlar kullanılarak, Kürtlerin Fransız ve İngilizlerle ilişki kurmaları engellenmeli, Kürtlerin İngilizlerle olan silahlı çatışmaları teşvik edilmelidir.

2- Kürt liderlerini elde tutmak için, Kürt liderler mülki ve askeri görevlere getirilmelidir.

3- Dönemin koşulları itibariyle gündemde olan ulusların kaderlerini tayin hakkı gibi evrensel bir ilkeyi görünürde kabul etmekle beraber, böyle bir ilkenin Kürtleri bağımsız hareket etmeye götürme ihtimaline karşı, “yerel yönetim” gibi içi boşaltılmış bir öneriyi gündemde tutarak, Kürtleri oyalama politikası yürürlüğe koymaktır.

1 Şubat 1922 tarihinde “Kürtlere Özerklik Yasası” adıyla TBMM’sine yasa tasarısı sunulacak ve kabul edilecektir. Yasa Kürtlerin taleplerini karşılamaktan çok uzaktır. Yasa uygulama amaçlı değildir. Yasaya mecliste bulunan Kürt milletvekilleri muhalefet etmişlerdir. Kemalistler Lozan’a gidilen bir süreçte konumlarını güçlendirmek, TBMM’sinin Kürtleri de temsil ettiği tezlerini güçlendirmek istemektedirler. Zaten Mustafa Kemal’in 16/17 Ocak 1923’teki İzmit’te yaptığı ve devletin yetmiş yıl gizlediği konuşmasında, bu yasanın uygulanma şansı olmadığı anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal, konuşmasında şunları söylemektedir:

¹⁴ Mumcu, Uğur Kürt-İslam Ayaklanması, Tekin Yayınevi, ikinci baskı, s.46

“-Kürt sorunu, bizim, yani Türklerin çıkarı için kesinlikle söz konusu olamaz. Çünkü,bizim ulusal sınırlarımız içinde Kürt ögeleri öylesine yerleştirilmiştir ki, pek sınırlı yerlerde yoğun olarak yaşarlar. Bu yoğunluklarını da kaybede ede ve Türklerin içine gire gire öyle bir sınır oluşmuştur ki, Kürtlük adına bir sınır çizmek istersek,Türkiye’yi mahvetmek gerekir. Örneğin Erzurum’a giden, Erzincan’a, Sivas’a, Harput’a kadar giden bir sınır çizmek gerekir. Ve hatta Konya çöllerindeki Kürtleri de göz önünde tutmak gerekir.

-Bu nedenle başlı başına bir Kürtlük düşünmekten çok Anayasamız gereğince zaten bir çeşit özerklik oluşacaktır. O halde hangi bölgenin halkı Kürt ise onlar kendi kendilerini özerk olarak yöneteceklerdir.Bundan başka Türkiye’nin halkı söz konusu olurken onları da beraber ifade etmek gerekir. İfade olunmadıkları zaman bundan kendileri sorun çıkarırlar. Şimdi TBMM hem Türklerin ve hem Kürtlerin yetkili temsilcilerinden oluşmuştur. Ve bu iki öge, bütün çıkarını ve bütün yazgılarını birleştirmiştir. Yani onlar bilirler ki, bu ortak bir şeydir. Ayrı bir sınır çizmek doğru olmaz”¹⁵

Konuşmadan da anlaşılacağı üzere bir özerklik söz konusu değildir. “Bir çeşit özerklik” söz konusudur. 1923’te Kürtler öylesine “dağılmışlar ki” çoğunluk oluşturdukları yerler pek söz konusu değildir. Zaten TBMM “Kürtleri de temsil etmektedir”

Bu dönemde Kürt örgütlenmeleri dağınık ve toparlayıcı olmaktan uzaktır. Metropol merkezli Kürdistan Teali Cemiyeti dağınıklığı yaşamakta ve insiyatif sahibi değildir. Çalışmaları Ankara hükümetini rahatsız eden Cıbranlı Miralay Kürt Halit Bey’in gönderildiği Erzurum, Kürt örgütlenmesinin yeni merkezi olacaktır. Halit Bey, Kürt aşiretlerini bir araya getirme ve askeri-siyasi bir örgütlenme içerisindedir. Bu çalışmaları devam ederken Ankara hükümeti ile sürtüşmeleri sürmektedir.

1925 Hareketi ve Azadî Örgütü hakkında ciddi çalışmaları bulunan akademisyen Martin Van Bruinessen’in bu dönemle ilgili ulaştığı sonucu aktarmak istiyorum:

“1923’te tamamı doğuda yaşayan Kürt subaylar, şeyhleri, aşiret reisleri ve şehirlerdeki seçkin kişiler Azadî adı altında yeni bir örgüt kurdular. Bunların çoğu Kemalist Hareketi destekleyip hayal kırıklığına uğramış kimselerdi”¹⁶

Yine 1925 Hareketi ile ilgili ciddi çalışma ve katkıları olan akademisyen Robert Olson’un değerlendirmesi şöyledir:

“Kanaatimce, Kürtler’in desteği olmaksızın Türk milliyetçilerinin o kadar başarılı olmasının mümkün olmadığını söylemek mübalağa olmaz. Başka bir deyişle, Kürtler, Kemalistler’e askeri olarak ve faal bir biçimde Erzurum’da meydan okumuş olsalardı, milliyetçi Türk hareketinin Rus ve müttefik kuvvetleri ile Ermeniler’e karşı elde etmiş oldukları başarılar, ciddi biçimde gecikirdi”¹⁷

¹⁵ Mumcu Uğur, Kürt-İslam Ayaklanması, Tekin Yayınevi, ikinci baskı s.48

¹⁶ Bruinessen, Martin van ( ) *Ağa, Şeyh ve Devlet*. Kürdistan’ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi, Öz-Ge Yayınları, s:348-349

¹⁷ Olson, Robert (1992) *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Özge Yayınları, Birinci Basım, Ankara, s. 65

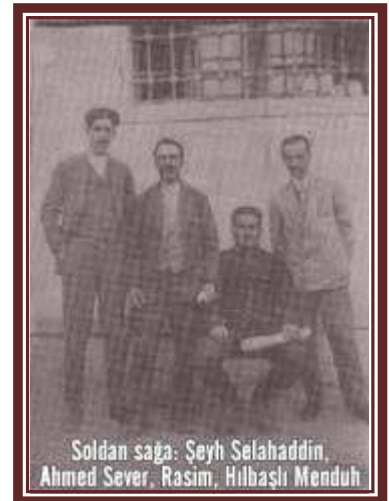
Bu alanda bir boşluğu dolduran çalışmasıyla Cemil Gündoğan da, Azadî kadrolarıyla ilgili benzer yorumda bulunmaktadır. Bu yorumu aktaralım:

“İKİNCİ KÜMELEŞME, bu süreçte, Kemalist hareketle birlikte davranmakla beraber, Kürt ulusal haklarının savunuculuğundan da vazgeçmeyen Kürt güçlerinden oluşmaktaydı.

Bu kümeleşmeye mensup kadroların Birinci kümeleşmeyle ilişkileri konusunda belgelere dayalı belirlemeler yapma olanağı bulamadık. Ancak belli bir bölümünün, başlangıçta Birinci kümeleşmeye dahil olduğunu söylemek, sanırım olayların gelişim mantığı ile çelişmeyecektir. Çünkü bu kümeleşmeye ait kadroların bir kısmının KTC’ye üye oldukları ve/veya bizzat faaliyetlerine katıldıkları biliniyor. Örneğin İhsan Nuri, Cıbranlı Halit veya Yusuf Ziya gibi kümeleşmenin önde gelen isimleri KTC ile ilişkilidirler”¹⁸

Gerek Bruinessen gerekse Gündoğan’ın yorumlarını beraber vermemizin nedeni, değerlendirmelerin benzerliğindedir. Sayın Bruinessen, Azadî kadrolarının Kemalist harekete umut bağladıklarını, hayal kırıklığına uğradıktan sonra, böyle bir örgütlenmeye yöneldikleri söylemektedir. Sayın Gündoğan’ın değerlendirmeleri aynı paraleldedir. Sayın Olson ise Kürtler Erzurum’da Türk milliyetçilerine meydan okusalardı, Türk milliyetçileri bu başarıyı kazanamazlardı. Bu iki değerlendirme farklıdır.

- a) Kürtlerin 1919-20’li yıllarda Erzurum’da Kemalist harekete meydan okumadıkları açıktır. Buna dayanarak Kemalist harekete yardım ettikleri söyleniyorsa bu farklı yorumdur. Düşüncemize göre 1920’li yıllarda Kürt hareketinin, Kemalist harekete meydan okuma şansı yoktur. Kürtler dağıntıdır ve örgütsüzdür. Dolayısıyla Kürdistan sorunu masada olmasına rağmen, bölge dengelerini belirleyen güçlerden destek bulma ihtimali çok zayıftır.
- b) Azadî kadrolarının, Kemalist harekete umut bağladıkları tezine gelince, buna katılmak mümkün değildir. Bunu söyleyebilmek için, Cıbranlı Halit Bey’in 1919’dan sonra yoğunlaşan çalışmalarını görmemek gerekir. Ankara hükümeti ile sürtüşmelerinden dolayı Erzurum’a çekilen, terfisi durdurulan birinin ve çevresindeki kadroların Kemalist harekete umut bağladıkları söylenemez. Dönemin tanıklarından iki kişi ile yakınlığım nedeniyle, hareket öncesi ve sonrası dönemle ilgili düşüncelerini dinleme olanağım oldu. Birincisi dedemve aynı zamanda Cıbranlı Halit Bey’in kardeşi, Ahmet Sever, diğeri Halit

Soldan sağa: Şeyh Selahaddin, Ahmed Sever, Rasim, Hilbaşlı Menduh

¹⁸ Gündoğan, Cemil (1994) *1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Sait Ayaklanmasına Etkileri*, Komal Yayınları I.Basım, s.60-61, İstanbul

Bey'in amcazadesi Halil Kılıçoğlu. Her ikisi de hareketten önce Halit Bey'in en yakınında bulunan insanlardan. Halit Bey tutuklandıktan sonra Bitlis cezaevi ile ilişkiyi sağlayan kişilerayını zamanda. Harekete Varto ve Hınıs cephesine komutanlık yapmış, hareket yenilgiye uğrayınca, 1927 yılına kadar gerilla mücadelesi yürütmüş, 1927 yılında Suriye'ye gidip Fransızlar'a iltica etmiş, 1928 affıyla geri dönmüşlerdir. Ahmet Sever dönüşünden sonra 1930 yılında tutuklanarak Ankara İstiklal Mahkemesinde "Şimali Kürdistan Cemiyeti'ni" kurma savıyla yargılanmış, delil yetersizliğinden serbest bırakılmıştır.

Ahmet Sever, Halit Bey'in Erzurum Kongresinden sonra Mustafa Kemal'le ilişkilerinin gergin olduğunu söylüyordu. Özellikle Erzurum Kongresi sırasında, Erzurum'da bulunmamaya özen gösterdiğini, aralarındaki gerginliğin bu dönemlerde başladığını, 1920-1924 yılları arasında, Mustafa Kemal'in, Erzurum'a gezilerinde ilişkilerin gergin ve tartışmalı olduğunu aktarmıştı. Şerif Fırat "Cıbranlı Halit Bey'in, milli hükümete karşı cephe aldığı şüphesi ile" rütbesi durdurulmak suretiyle, Erzurum'a satın alma komisyonu başkanlığına atandığını belirtiyor. Robert Olson bu dönemi şöyle değerlendirmektedir:

"1919 yılında Halit Bey gibi adamlar, Dersim bölgesi kasabalarında, hükümet otoritesini temsil eden konumları işgal etmekte ve bu otoriteyi aşiretleri hükümete karşı isyan için teşkilatlanmaya zorlamak için kullanmaktaydılar. Ancak 1920 yılına gelindiğinde ki, Halit Bey ve onun gibi düşünenler, şeyhler ve hocalar arasında Kemalistlere karşı propagandaya başlamışlardı. Kürt önderleri, Kürt giysileri giymeye, Kürtçe konuşmaya, aşiretler arasında iyi bilinen Kürt şiiirlerini dolaştırmaya başlamışlar. 1920 yılı boyunca Halit Bey, hayli taraftar ve düşman kazanmış bulunmaktaydı. Halit Bey, Fırat'ın belirttiği üzere, Sevr Muahedesi'nden sonra 1920 yaz ve sonbahar ayları boyunca Kürt Teali Cemiyeti ve İstanbul Kürtleriyle şimdiye kadar düşünüldüğünden çok daha fazla temas içinde olduğunu gösterir. Bu işbirliği Ciwata Xweseria Kurd (Kürt İstiklal Cemiyeti) veya 1921'de Erzurum'da halk arasında bilindiği üzere Azadî'nin kurulmasından çok daha önce mevcut görülmekteydi. Cıbranlı Halit Bey, 1920 sonbaharı boyunca daha sonra Şeyh Said İsyanı'na katılacak olan Varto, Bulanık, Malazgirt, Hınıs, Karlıova, Solhan ve Çapakçur bölgesindeki aşiretler arasında gezip teşkilatlandırdı. Seyhler, hocalar, imamlar ve muhtarlarla konuştu. Alevi aşiretler arasında pek başarıya ulaşmadı. Alevileri Kürt milliyetçiliğinin haklılığına ikna için nutuk atmak kafi gelmediği zaman zorbalığa başvurduğu vakidir. Kemalistler 1920 yazı sonlarına gelindiğinde, Halit Bey'in faaliyetlerinden gittikçe şüphelenmeye başladılar; 1920 Ağustosunda kendisine yeni vazifeler yükleyerek Erzurum'a tayin edildi. Cıbranlı Halit Bey, Erzurum'da münasip bir zaman kollayarak beklerken 1920 Kasım'ında Dersim (bugün Tunceli) havalisinde bir Kürt isyanı patlak verdi"¹⁹

¹⁹ Olson, Robert (1992) *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Özge Yayınları, Birinci Basım, Ankara, s. 53

Robert Olson'un yer yer Şerif Fırat'a dayanarak aktardıklarıyla, Ahmet Sever'in anlattıkları, Şerif Fırat anlattığı bir olay dışında çakışıyor. Fırat'ın aktardığı, Cibranlı Halit Bey'in 15 Haziran 1920'de Varto'nun Karaç köyünde düzenlediği ve Varto'daki Kürt Alevi aşiretlerini ikna etmeye yönelik toplantısından olumlu bir sonuç çıkmayınca, Hormek ve Lolan aşiretlerine saldırdığı iddiasıdır. Ahmet Sever ve Halil Kılıçoğlu, bu toplantının ve bundan sonraki olayların tanıklarıdır. Her ikisinin anlattıkları şöyle özetlenebilir:

- a) Söz konusu toplantıda Hormek ve Lolan Kürt Alevi aşiretlerini ikna etmek olanaklı olmamıştır. Zira Varto'da Kürt Alevi aşiretleri ikisinden ibaret değildir. Bunların dışında Kürt Alevi aşireti olan Avdelanlar vardır. Halit Bey'in kendisi bir dönem Avdelanların Kalçığ köyünde, kardeşi Ahmet Sever, Avdelanlar'ın Kovik köyünde ikamet ediyorlardı. İlişkileri dostane ve son derece sıcaktır. Toplantıdan sonra, toplantıdan rahatsız olan güçlerin tahriki ile Hormek ve Lolanlılar'ın bir kısmı, Ahmet Sever'in Kovik'taki evine saldırmışlar ve talan etmişlerdir. Halit Bey, olayların kimler tarafından ve ne amaçla tezgahlandığını bildiğinden kendisine bağlı güçleri Varto merkezine çekmiştir.
- b) Yüz yıllardır devam eden aşiret ve mezhep farklılıklarının egemen yönetimlerce tahriki ile derinleşen çelişkilerin bir veya birkaç toplantıyla çözülemeyeceğinin farkındadır Halit Bey. Çalışmalar bu dönemde başlamışsa da Kürtlerin örgütlülük seviyesi dikkate alındığında, harekete geçmek için uygun zamanın gelmediği düşüncesindedirler.
- c) Azadî kadrolarının Kemalist harekete umut bağladıkları ve destek oldukları iddiası destekleyen hiçbir belge ve bilgi yoktur. Azadî kadrolarının KTC'inde şu yada bu kümeye yakın durduğunu söylemek çok zordur. Bir dönem KTC içinde yer aldıkları doğrudur. Bu işin İstanbul merkezli yürümeyeceğinin farkındadırlar. Bu nedenle Erzurum merkezli ve kısa adı Azadî olarak somutlaşan örgütlenme, otonomcu veya bağımsızlıkçı tüm Kürt örgütlenmeleri bir araya yetirme çabası içindedirler. Dolayısıyla Binbaşı Kasım'ın mahkemede birbiriyle çelişen ifadelerine dayanarak sağlıklı yorum yapmak oldukça zordur. Kaldı ki Binbaşı Kasım'ın ifadesinin bir yerinde örgütün ismini söylerken ilave olarak söylediği "İstihlas" sözcüğü Osmanlıcada kurtuluş anlamındadır. Buradan da anlaşılacak örgütün ismini söylerken kendi yorumunu katarak birbirine yakın sözcükleri bir arada kullandığıdır.

AZADİ (KÜRDİSTAN İSTİKLAL KOMİTESİ) 1921

Azadî Örgütü hakkında bugüne kadar terli-toplu bir çalışma yapılmamıştır. Örgüt ile ilgili bilgiler birbirinde kopuktur. Azadî'nin önemini vurgulayan ilk akademisyen Martin Van Bruinessen'dir. Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı* adlı kitabında ,1925 Hareketinde Azadî'nin rolü ve önemini vurgular. Keza Cemil Gündoğan'ın *1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Sait Ayaklanmasına Etkileri* çalışması ciddi çalışmalardan biridir.

Azadî ile ilgili belirtilmesi gereken, 1924 Beytüşşebap İsyanı ve akabindeki 1925 Kürt Hareketinin arkasındaki örgüt olmasıdır. Örgütün Kürt tarihinin bir dönemine damgasını vurduğu kesindir. Ancak resmi tarih, Azadî'yi hep atlamıştır. Dolayısıyla devletin resmi kaynaklarında ve resmi ideolojinin perspektifleriyle olaya bakan çevrelerin değerlendirmelerinde Azadî pek geçmez. Zira Azadî'nin varlığı ve kabulü, talimatlarla inşa edilen resmi ideolojinin yıkımı demektir.

Örgütün siyasal hedefleri net olmakla beraber, yapısı ve faaliyet alanlarıyla ilgili bilgiler sınırlıdır. İlk bakışta kısa adı Azadî olan Örgütün isminde bir karışıklık da mevcuttur. İsim karışıklığının bir sebebi, devletin Kürt örgütleriyle ilgili özensizliğinin ötesinde Azadî'yi yok saymasıdır. Devletin Kürt örgütleriyle ilgili değerlendirmelerinde özensiz davrandığı kesindir. Ancak Azadî konusunda devletin tavrını özensizlikle açıklamak, devletin yaptığını basitte indirgemektir.

1925 Hareketi ve Azadî söz konusu olunca devletin organize bir çaba içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bunun için devletin resmi ve gayrı-resmi sözcülerinin değerlendirmelerine bir bakalım. Örneğin devletin ilgisi ve bilgisi dahilinde yazdırılan, Bruinessen'in" garip kitap" dediği M. Şerif Fırat'ın *Doğu İleri Varto Tarihi* adlı kitabında Azadî ismi geçmezken, bunun yerine "Kürdistan Teali Cemiyeti İcra Kuvveti" ismini kullanır. M. Şerif Fırat gibi devletle ilişkili birinin Azadî hakkında bilgi sahibi olmaması düşünülemez. Yine General Kenan Esengin, *Kürtçülük Sorunu* adlı kitabında şunları söylemektedir:

"Kürt Teali Cemiyetinin yürütme gücü olan Halit ve Yusuf Ziya esas maksatlarını gizliyerek din maskesi altında fikirlerini Şeyh Said aracılığı ile Kormanco ve Zazaların şeyh ve hocalarına bu yoldan aşılamaşlardır"²⁰

Her ikisinin değerlendirmeleri aynıdır. Binbaşı Kasım da Şark İstiklal Mahkemesi'ndeki ifadelerinde isimle ilgili çelişkili açıklamalarda bulunuyor. İfadesinin bir

²⁰ Esengin, Kenan( ), *Kürtçülük Sorunu*, aktaran Şevket Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, 3.Cilt, s.1004, 2001, Diyarbakır Büyükşehir Yay.

yerinde **Kürdistan İstiklal ve İstihlas Cemiyeti** olarak geçerken, bir başka yerinde **Kürdistan İstiklal Cemiyeti**²¹ ismini kullanıyor. İfadesinin bir başka yerinde ise, *bu teşkilat Bitlis'te herhalde vardır. Çünkü Ziya orada idi. Erzurum'da Kürt teşkilatı olmasa bile bir muhalif teşkilat vardı.* Ancak ifadelerinin bir yerinde örgütün ismini doğru kullanıyor. Örgüt merkezinin Erzurum olduğunu herkes tarafından biliniyorken, devletle ilişkisi olan ve örgüt kadrolarının birçoğunu yakından tanıyan birinin, birbirini tutmayan varsayımlarla konuşması kafa karıştırmaya yönelik bir çaba gibi gözüküyor.

Öte yandan örgüte yer almış veya örgüte yakın insanların değerlendirmelerinde çok fazla bir karışıklığa rastlanmaz. Örneğin; Örgütün en aktif üyelerinden biri olan İsmail Hakkı Şaweys'in, Örgütü anlattığı makalesinin adı **Kürdistan İstiklal Komitesidir**. Yine Garo Sasuni tarafından aktarılan

"Troşnak"ın 1925 Aralık sayısında yayımlanan ve İsmail Hakkı'ya atfedilen (bunun İsmail Hakkı Şaweys olduğu tahmin edilmektedir) raporda, örgüt ismi **Kürdistan Bağımsızlık Komitesi** olarak geçer. İstiklal ve bağımsızlık sözcüklerinin aynı anlama geldiği dikkate alınırsa, buna bir çelişki olarak bakılamaz. Ancak Şaweys, anlattıklarından birbirine bağlı iki örgüt ihtimalini de düşündürmektedir. Şaweys'in "Kürdistan İstiklal Komitesi" isimli makalesinde örgütün, bütün Kürt örgütlerini bir araya getirdiğini, ayrıca Yusuf Ziya Bey tarafından Ankara'da kurulan **İstiklala Kurdistan** isimli örgütle birleştiklerini anlatır. Burada anlatılanlar doğru ise ortada birden fazla örgüt olduğu ihtimali çıkıyor. Bu, **Kürdistan İstiklal Komitesinin** cephe tipi bir çatı örgütü olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Bundandır ki birden fazla örgüt isminin söylenmesi çelişki gibi görünmez.

Örgütün Diyarbakır şubesini oluşturanlardan Kadri Cemilpaşa ve Ekrem Cemil Bey, örgütten sadece "Azadî" diye bahsederler. Azadî örgütün sadece kısa adıdır. Örgütün Diyarbakır'daki önemli kadrolarından Dr. Fuat, mahkeme ifadesinde örgütten **Kürt İstiklal Komiteleri**, Koçgiri ve Dersim hareketlerinin liderlerinde Dr.Vet. M. Nuri Dersimi; **Kürt**

²¹ Bruinessen, Martin van ( ) Ağa, Şeyh ve Devlet. Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi, Öz-Ge Yayınları, s:348-349

İstiklal Komitesi ismini kullanmaktadır. Bunun bir çelişkiden öteye, Kürt ve Kürdistan sözcüklerinin çoğu zaman birbiri yerine kullanılma ihtimalinden kaynaklanabilir. Hasan Şiyar Serdi, örgüt için **Berevaniya Mafe Kurd**²² ismini kullanacaktır.

Örgütle ilgili çelişki gibi görünen, örgütün kuruluş tarihiyle ilgilidir. Bu durum bazı araştırmacıların örgütün faaliyetlerini yoğunlaştırdığı 1923 yılını kuruluş tarihi olarak kabul etmeleriyle ilgilidir. Bunların başında Martin Van Bruinessen gelir. Bruinessen, Azadî'nin kuruluşunu şöyle aktarmaktadır:

“Türkiye’de ise 1923’te Azadî Örgütü kuruldu. Daha önceki örgütlemelere göre epey farklı bir örgüt kurulmuştu. Bu Örgütün kadrosunu kent soylular değil (birkaç kişisel etki dışında), deneyimli askerler oluşturuyordu. Merkez İstanbul’da yada Ankara’da değil, 8. Kolordunun bulunduğu Erzurum’daydı. Merkez yöneticileri: Xalit Bey, II.Abdulhamit’tin Hamidiye orduları için kurduğu okula devam etmişti. Milis kuvvetleri içinde büyük bir saygınlığa sahipti ve düzenli orduda albay rütbesindeydi. Gördüğü şehir eğitimden olacak, diğerlerine göre daha ulusalcıydı. Yusuf Ziya Bey, Bitlis milletvekiliydi; bu nedenle şüphe çekmeden gezip temaslar kurabiliyordu”²³

Bruinessen, Azadî'nin kuruluşunu 1923 olarak veriyorsa da, mevcut veriler değerlendirildiğinde, örgütün kuruluş tarihinin 1921 olduğu ortaya çıkmaktadır; ancak örgütün çalışmalarını yoğunlaştırması 1923 sonrasına rastlar. İsmail Hakkı Şaweys, **Komitaya İstiklala Kürdistan** isimli makalesinde, örgütün kuruluş tarihini 1921 olarak verir. Şaweys, örgütün kuruluşunu şöyle aktarır:

“Qumandane alayiye Miralay Xalid Bege Cibri ku seroke eşira Cibran a li herema Xinis ü Muşe akincih bu, di sala 1921 de li Erzirome komeleye pinhan(illegal), Komiteya İstiklala Kürdistane ava kir”²⁴

Ancak aynı İsmail Hakkı olduğu tahmin edilen, kendisi tarafından yazılan, Garo Sasuni'nin aktardığı, “Troşnak”ın 1925 Aralık sayısında yayımlanan raporunda, örgütün kuruluş tarihini 1920'nin sonbaharı olarak verir. Söz konusu rapordan bir bölümü aktaralım:

²² Serdi, Hasan Şiyar (1994) *Görüş ve Anılarım*, Med yayınları, İstanbul, s.193

²³ Bruinessen, Martin van ( ) Ağa, Şeyh ve Devlet. Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi, Öz-Ge Yayınları, s:348-349

²⁴ Şaweys, İsmail Hakkı, **Komitaya İstiklala Kürdistan** isimli makalesi yazarın *Jiyan u Berhemekani İsmail Hakkı Şaweys* adlı kitabından alınmıştır. Aktaran **Bir** Dergisi 2. sayı, 2005, s:35-36

“Türklerin devamlı hücumlarına maruz kalmış olan ve onların yok etme siyaseti altında inlemekte olan Kürt ulusu önderlerinin etrafında toplandı. Cibran aşiret reisi Albay Halit Bey’e Kürt halkının haklarını isteme ve elde etme görevi güvenle ve oybirliği ile verildi. Halit Bey ilk kez 1920 Ekiminde gizli olarak merkezi Erzurum’da bulunan bir **Kürdistan Bağımsızlık Komitesi** kurdu. Komite Türklerin boyunduruğundan kurtulmayı ve bağımsızlığa kavuşmayı amaç edinmişti”²⁵

Her ne kadar yazının birisinde 1920, diğerinde ise 1921 geçiyorsa da örgütün 1920’li yılların sonu, 1921 başında kurulduğu en güçlü olasılıktır. Robert Olson da 1921 tarihine dikkat çeker:

“Ancak isyan, milliyetçi Kürt cemiyetleri, aşiret reisleri ve şeyhler arasında işbirliğinin mümkün olduğunu göstermiştir. Dahası Kürt milliyetçiliği ve hatta muhtariyet için verilen mücadele vilayetlere kaymıştır ve buradan devam edecekti.Yabancı bir şehirde veya İstanbul’da kurulmuş olmayan ilk milliyetçi Kürt cemiyeti, faaliyetlerine 1921 yılında Erzurum’da başladı”²⁶

Garo Sasuni, tarih olarak 1920’li yılların Kasım ayını işaret etmektedir. Sasuni, Azadî’nin kuruluşunu şöyle anlatmaktadır:

“Kürtler artık yeni Türk devleti karşısında yapayalnız kalmış olduklarını gördüklerinde , İslam olmalarının ve daha önce Türklere yapmış oldukları yardımların artık hiç dikkate alınmadığını ve bilakis tam aksine “Türk”tehlikesinin yalnız kendilerine yönelmiş olduğunu anlayarak, 1920 yılının Kasım ayında Cibranlı aşiret reisi Albay Halid, Bitlis Mebusu Ali Rıza* ve Kemal Fevzi Beyler ile Şeyh Said Nakşibendi’nin yönetiminde bir iç örgüt kurmaya yöneldiler.Bu örgüt Kürt ulusu içerisinde yavaş yavaş kök salarak, birkaç yıllık bir çalışmadan sonra mükemmel bir ağ halinde bütün Kürdistan’ı sardı”²⁷

Dr.Nuri Dersimi ise 1922 yılını vermektedir. Dersimi şunları söylemektedir:

“Kürt haklarını korumak amacıyla 1922 yılında Cibranlı Miralay Halit Bey’in başkanlığında ve Bitlis Mebusu Yusuf Ziya ile bir çok Kürt subayların iştiraki ile Erzurum’da Kürt İstiklal Cemiyeti adlı bir parti kurulmuştu.Bu parti ile işbirliği yapan Kürt subay ve aydınlarının maksadı, bütün Kürdistan’ı kavrayan bir teşekkül yaratmaktı”²⁸

Değişik tarihler söylenmekle beraber, örgütün 1921 ‘de kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu şu açıdan önemlidir. Örgüt kadrolarının 1920’li yıllardan itibaren örgütlenme faaliyetleri içine girmeleri, Azadî kadrolarının en azından bir kısmının Kemalist harekete umutla baktıkları tezini çürütmektedir.

²⁵ Sasuni, Garo (1986) *Kürt Ulusal Hareketleri ve Ermeni-Kürt İlişkileri*, Orfeus Yayınevi, Stockholm, s:169-171

²⁶ Olson, Robert (1992) *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Özge Yayınları, Birinci Basım, Ankara, s. 51-77

²⁷ Sasuni, Garo (1986) *Kürt Ulusal Hareketleri ve Ermeni-Kürt İlişkileri*, Orfeus Yayınevi, Stockholm, s:169-171

²⁸ Dersimi, M.Nuri (1992) *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Dilan Yayınları, Dördüncü Baskı, Ocak, s: 173

AZADÎ'NİN YAPISI VE HEDEFLERİ

Azadî'nin, dönemin bütün legal ve illegal Kürt örgütlerini bir araya getirme çabasında olduğu anlaşılmaktadır. Bu amaç büyük oranda gerçekleşmiştir. Örgüt, illegal bir çekirdek ve buna bağlı cephe tipi bir örgütlenmedir. Askeri ve siyasi bir örgütlenmedir. Çekirdek örgüt, hücre sistemi ile çalışmakta ve şifre ile haberleşmektedir. İsmail Hakkı Şaweys, örgüt yapısı ve hedeflerini şöyle anlatır:

“Ev komele dı demeki kurt de li Kurdistana Tırkiye li her şeş bajaren mezin belav bu u dest bi xabate kir.Komeleyen eşkera u niheni (legal ve ilegal) yen Kurdistane, wek komela Tealiya Kurdistane, Teşkilata İctimai, Hevi, demokrat u sosyalisten Kurdistane xwe gihadın hev...

Bi vi awayi l isalen 1921-1922 yan , çi eşkera, çi niheni, hemu parti u komeleyen siyasi yen gele Kurd li Kurdistana Tırkiye leşgeri, ango arteş u siyaset ali hember devre , divet ku ev du gel serbixwe bijin; gele Kurd biz iman u çanda xwe ya netewatiye u li gor baweriya xwe ya dini u kurdayetiye di Kurdistane idare bike u aboriya xwe ji cihe be, eyni minani Awusturya u Macaristane, wek konferasyoneke Kurd u Tirk de bi hev re bijin u wek du bira kedre hev bizanin”²⁹

İsmail Hakkı Şaweys, Azadî'nin legal ve illegal bütün Kürt örgütlerini bir araya getirdiğini söylüyor. Ve bu örgütleri sıralıyor. KTC, Teşkilata İctimai, Hevi'den demokrat ve sosyalistlere kadar herkesin yer aldığı söylemektedir. Bruinessen, Azadî için “daha önceki örgütlenmelere göre epey farklı bir örgüt..” belirlemesi yapmaktadır. Robert Olson, Azadî'nin farklı sosyal grup ve katmanların bir araya gelip beraber hareket edebileceklerinin örneği olduğuna vurgu yapmaktadır. Başında Prof. Hasretyan bulunduğu bir grup Sovyet Kürdoloğun hazırladığı derlemede şu değerlendirmeler yapılmaktadır:

“Sonraları Şeyh Said İsyanı adını alan hareketin başlangıç tarihi 1920 yıllarının başlarına gidiyor.1923 Mayıs ayında tüm Kürt yer altı gruplarının harekete geçmesi ile Azadî Kürdistan, Kürdistan Özgürlük Komitesi'nin başkanlığında tek bir örgütte birleşme imkanı yaratıldı.”

“Örgüt konspirateryal karakter taşıyordu ve her birisi beş kişiden olan gizli gruplardan oluşuyordu. Komitenin Başkanı Albay Cıbranlı Halit Bey'dir. Cıbranlı Halit Bey, görevli olarak kısa bir zamanda Mutki aşiretinin reisi ve 1919'da Erzurum'da Heyet-i Temsiliye üyesi Hacı Musa'nın, Hasananlı aşiret reisi Hasananlı Halit Bey'in ve diğer Kürt aşiret reilerinin işbirliğini sağlamayı başardı. Komite ordu içinde de örgütlendi ve subayların bir bölümünü kendi yanına çekti. Bunlar arasında Irak kökenli olanlar vardı ve bunlarda Bağdat ve Halep ile bağ kurulmasını kolaylaştırdı.”

“İsyan şeyhler tarafından değil, esas olarak, başında Türk ordusunda Albay Cıbranlı Halit Bey, gazeteci Kemal Fevzi, Doktor Fuat gibi tanınmış aydınların bulunduğu Azadî Kürdistan Komitesi tarafından hazırlandı”³⁰

Yine Kadri Cemil Paşa, örgütün yapısı ve amaçlarını şöyle anlatmaktadır:

²⁹ Şaweys, İsmail Hakkı, **Komitaya İstiklala Kurdistane** isimli makalesi yazarın *Jiyan u Berhemekani İsmail Hakkı Şaweys* adlı kitabından alınmıştır. Aktaran **Bir** Dergisi 2. sayı, 2005, s:35-36

³⁰ Küçük, Yalçın(1990) *Kürtler Üzerine Tezler*, Dönem Yayınevi, Birinci Baskı,İstanbul s.101-102

“Kürdistan’ı istiklaline kavuşturacak yeterli derecede bir savaş örgütünün gereğine inanan milletsever Kürt aydınları bunun icrasına çalışıyorlardı.Kürt subaylarda Bitlisli İhsan Nuri ,Süleymanyeli Mülazım İsmail Hakkı Şaweys, Herbutlu Hurşit örgütün önemli üyeleriydiler. Diyarbakir’de ben, Cemil Paşazade Kasım Bey,Doktor Fuat, dava vekili Mehmet Efendi,Bave Tujo meşur Hacı Ahti, Ekrem Cemil ve bazı diğer arkadaşların iştirakıyla örgütün bir şubesi açıldı.”

Örgütün önemli kadrolarından Kemal Fevzi, mahkeme sorgusunda;

“Evet,ben,Kürtlük için ve bir Kürt hükümeti kurulması için çok çalıştım.Bu yüzden daha önce de ölüm cezasına çarptırılmıştım.Bu uğurda benim gibi çalışanların bir kısmı bağımsızlık,bir kısmı özerklik istiyordu.Bunların fikirlerini birleştirmek ve bu gaye uğruna bunları birleştirmek mümkün olmadı.”
(Beysanoğlu Şevket, Diyarbakır Tarihi, 3.Cilt, s.952, 2001, Diyarbakır Büyükşehir Yay.)

Bütün bunları aktarmamızın sebebi örgüt yapısı hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlamaktır. Toparlarsak Azadî farklı düşüncelerin, farklı sosyal grupların bir araya geldiği, Seyithan Kuriş’in deyimi ile *ulusal bir platform niteliğindedir*. Başında Cıbranlı Halit Bey’in bulunduğu, Hasenanlı Halit Bey (Hasenan aşiret reisi), Hacı Musa Bey (Mutki aşiret reisi), Yusuf Ziya Bey (Bitlis Milletvekili), Doktor Fuat, Gazeteci Kemal Fevzi, Hacı Ahti, Cemilpaşalardan Ekrem ve Kadri Beyler, Kürdistan Teali Başkanı Seyit Abdulkadir, Ağrı Hareketinin lideri İhsan Nuri Paşa, Binbaşı İsmail Hakkı Şaweys, Tayip Ali ve sosyalist düşünceleriyle tanınan Fehmi Bilal gibi bir çok Kürt ulusalcısını ve aydınını bir araya getirebilmiştir.

Örgütün amacına gelince bütün araştırmacılar örgütün bağımsızlığı hedeflediğini belirtmektedirler. Ancak İsmail Hakkı Şaweys, hem “Koçgiri” makalesinde hem de “Komiteya İstiklala Kurdistane” makalesinde, Avusturya-Macaristan tipi bir konfederasyon istendiğini belirtiyor. Düşüncemize göre böyle bir istek, örgütün kuruluş öncesi ve kuruluş aşamasında, Sevr Anlaşmasının uygulanmasını sağlamak amacıyla öncelikli hedef olarak konmuştur. Çünkü örgüt kurulmadan öncede Azadî kadroları, Sevr’in uygulanması için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Ancak hem devletin resmi kaynakları hem de örgüte yakın kaynaklar hedefin bağımsızlık olduğunu belirtmektedirler. Şaweys, **Troşnakta** yayımlanan raporunda ise örgütün amacını şöyle anlatır:

“Komitenin ulusal çalışmalarının bütün amacı, Kürtlere kendi kültürlerini unutturmamak ,onlara Türkün “kan ve demir” siyasetini anlatmak ve her ne pahasına olursa olsun Türk boyunduruğundan kurtularak Bağımsız bir Kürdistan kurulmasının zorunlu olduğunu göstermekti”³¹

³¹ Sasuni Garo, Kürt Ulusal Hareketleri ve Kürt- Ermeni İlişkileri, Orfeus Yayınevi,Stocholm-1986, s.171

Faik Bulut tarafından derlenen “Devletin Gözüyle Türkiye’de Kürt İsyanları” adlı kitapta şöyle söylenmektedir:

“Kürt Bağımsızlık Komitesi:

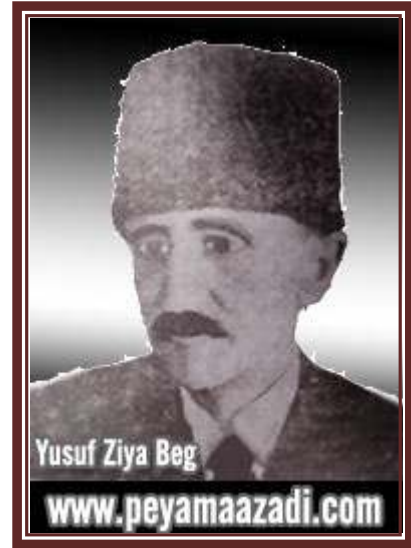
Birinci Dünya Harbinden sonra mütareke sıralarında bir çok aydın doğulu Türk, sırf mukavemet örgütlerini kuvvetlendirmek için Kürt Teali Cemiyetine girmişti. Bu vatanperverlerin bir kısmı, Türklüğün parçalanmaz bir bütün olduğuna inananlar, Milli mücadelenin başlaması ile birlikte hemen o davaya katılmışlar, kendilerini Kürt sayanlar ise, el altından fesat karıştırmaya devam etmekle beraber zamanı gelince, ortaya çıkmak emeliyle muvakkaten gizlenmişlerdi.

Kürt Teali Cemiyeti, Damat Ferit Kabinesinin, “Büyük Ermenistan” Projesine şiddetle muhalefet ederken İtilaf ve Hürriyet Partisiyle özerk bir Kürdistan kurulması konusunda sözleşme yapmaktan geri durmuyordu. Bu cemiyet cumhuriyetin ilanından az önce kapatılmıştı. Fakat buna karşılık 1923’te (cumhuriyetin ilan senesinde) Seyit Abdulkadir, Hesenanlı Halit, Hacı Musa, eski milletvekillerinden Yusuf Ziya ve ailelerinden müteşekkil olmak üzere gizli bir komite teşkil edildi. Bu komitenin de gayesi, Kürdistan’ın bağımsızlığını sağlamaktı. Komiteye Yusuf Ziya aracılığı ile Hınıs’ta oturan Şeyh Sait ve ailesi alınmıştı”³²

Harekete devletin gözüyle bakan Prof. Dr. Ergun Aybars da “gizli bir komite kurularak, Kürt devletinin kurulması çalışmaları sürdürüldü” demektedir³³.

Her ne kadar resmi söylemde, “irticai hareket” olarak lanse edilmişse de resmi kaynaklarda Azadî’nin bağımsız bir Kürt devletini hedeflediğinin altı çizilmektedir. Örgüt bu hedefe yönelik örgütlenme ve hazırlıklarını sürdürürken süreç Lozan’a doğru ilerlemektedir. Bu süreçte ibre Kemalistlerin İngilizlerle anlaştıklarını göstermektedir. Lozan’da “Türkleri ve Kürtleri” temsil ettiklerini söyleyenler, Kürtlere hiçbir hakkın verilmemesini başarmışlardır. Bunun karşılığı şüphesiz Kerkük-Musul’un İngiliz egemenliğine bırakılmasıdır. Lozan öncesi bu anlaşma belirtilerinin ortaya çıkması Kürtlerde ciddi tepkiler yaratmıştır. Tepki Kürtlerin parçalanmasına yöneliktir. Lozan Heyetinin meclise bilgi vermesi amaçlı 6 Mart 1923 tarihli gizli oturumda, Bitlis Milletvekili ve Azadî önde gelen kadrolarından Yusuf Ziya Bey, şunları söylemektedir:

“Arkadaşlar temenni ederdim ki Türkiye’nin bir cüz’i denilsin. Çünkü Türklerle Kürtlerin meskün Türkiye’nin parçasıdır. Nıfsından fazlası Kürttür. Musulun; Kürdün tarihinde bir kıymeti, bir ehemmiyeti vardır....İhtimal ki başka bir yer olsaydı bu kadar telaş etmezdim. Musulu Kürdün tarihinde bir sandalyesi vardır. Arkadaşlar; bir insanı ikiye bölmek

³² Bulut, Faik (1991) *Devletin Gözüyle Türkiye’de Kürt İsyanları* –Yön Yayıncılık, Birinci Baskı, s:12-13

³³ Aybars, Ergun (....) *Yakın Tarihimize Anadolu Ayaklanmaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul . s.29

ve yahut herhangi bir parçasını ayırmak mümkün değil ise Musul'u Türkiye'den ayırmak öylece mümkün değildir arkadaşlar"³⁴

Yusuf Ziya Bey'in bu şiddetli tepkisinin altında Kürtlerin bölünmesine duyulan öfke vardır. Zira Kürtlerin bölünmesinin kendileri açısından hangi anlama geldiğinin farkındalar. Zaten daha önce Fransızlarla anlaşılmış ve Suriye sınırı çizilmiştir. Irak sınırının çizilmesi ile Kürt coğrafyası tam ortadan ikiye bölünmektedir. Bu tepki yalnız Yusuf Ziya Bey'in tepkisi değildir. Bir çok Kürt milletvekili aynı tepkiyi göstermiştir. İngilizlerle anlaşılması Lozan sürecinin tamamlanması demektir. 24 Temmuz 1923'te Lozan Anlaşması imzalanmıştır. Lozan Anlaşmasında Kürtler yoktur. Azınlıklara tanınan haklar, sadece dini azınlıklar için yorumlanmış ve sadece onlara uygulanmıştır. Lozan sonrası süreçte Kemalistler manevralarını bir tarafa bırakarak gerçek niyetlerini uygulamaya başlamışlardır. Kendilerinin de kullandıkları Kürt ve Kürdistan kavramlarını yasaklayarak red ve inkar politikasına başlamışlardır. Dini reformlar adı altında tek ulus yaratmanın projesi uygulamaya konmuştur. Geline yeni aşama Kürtlerde yeni bir hareketlenme yaratmıştır. Rober Olson'un, İngiliz kaynaklarından alınan ve Kürt subaylarından alınan bilgilere dayanarak verdiği Kürt istek ve şikayetleri şunlardır:

1-Azınlıklar ilişkin yeni bir kanun hali hazırda Hıristiyanlar için uygulanmıştır; Türk hükümetinin niyeti, Doğu vilayetlerindeki bütün Kürt nüfusu Batı Anadolu'ya nakletmek, yerine göçmenleri ve Türk ırkından olanları yerleştirmek, böylece Akdeniz ve Anadolu, Kafkasya ve Hazar ötesinden Türkistan'a uzanan geniş Turan bölgesindeki kesintiyi ortadan kaldırmaktır.

2-Türk Hükümet'ince halifeliğin kaldırılması; bu, Türkler ve Kürtler arasındaki çok az bağlardan birini ortadan kaldırmıştır.

3-Mahkemelerde ve okullarda dilin Türkçe ile sınırlandırılması ve okullarda Kürtçe öğretilmesinin yasaklanması. Bu tedbirlerin Kürtler arasında eğitimi fiiliyatta tamamen sona erdirmiş olduğu ifade edilmektedir. Türkler, Kürt ırkını halen tek eğitim kaynağı olan tekke ve medreselerin de kapatmıştır.

4-"Kürdistan" kelimesi bütün eğitim kitaplarından çıkarılmıştır. Bütün ülkedeki Kürtçe coğrafi isimler kademeli olarak Türkçe isimlerle değiştirilmektedir.

5-Türkiye Kürdistan'ındaki bütün üst düzey yöneticiler, yani vekiller ve mutasarıflar, uygulamada tamamen Türkler'dendir ve kaymakamların yarısı Türk ve yarısı Kürttür. Küçük memurların çoğu Kürt olmasına rağmen, Türkler, kimi istihdam ettikleri konusunda aşırı dikkatlidir ve bütün şüpheli Kürt milliyetçileri dışlanmaktadır.

6-Vergilerin yılda birden çok toplanmasına rağmen, ödenen vergilerden yarar sağlanmamaktadır. Rüşvet olmadan mahkemelerde adalet sağlanmamaktadır.

7-Hükümetin Kürdistan vilayetlerindeki Türkiye Büyük Millet Meclisi mebus seçimlerine müdahale etmesi. Sonuçta bütün mebuslar halkın serbest oyuyla değil, Türk Hükümeti'nin emirleri doğrultusunda "seçilmişlerdir".

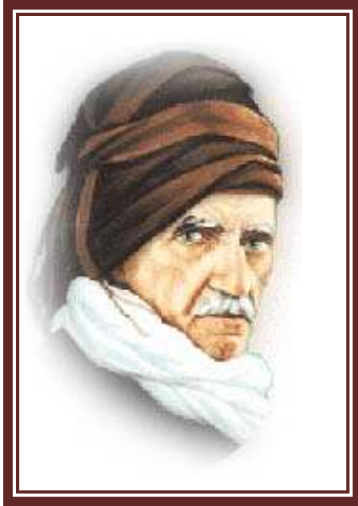
8-Hükümetin siyasi karar ve uygulamalarına karşı bir direniş kudreti mamasına da gelebilecek olan(Kürt) ırksal birliğini engellemek maksadıyla sürekli olarak bir Kürt aşiretini bir diğerine karşı kıskırtmaya Türk politikası.

9-Hayvanların götürülmesi ve el konulan şeylerin karşılığının verilmesi, Kürt köylerinin askerlerce yağmalanması.

³⁴ Gündoğan, Cemil (1994) *1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Sait Ayaklanmasına Etkileri*, Komal Yayınları I.Basım, s.75, İstanbul

10-Orduda Kürt askerlerin ve zabıtların rütbelerinin düşük tutulması ve onları zor ve hoş olmayan görevlere seçme alışkanlığı.
11-Türk Hükümeti'nin, Alman sermayesi yardımıyla Kürtler'in maden zenginliklerini sömürme girişimleri"³⁵

Kürtlerin istek ve şikayetleri, Ankara Hükümeti'nin, Lozan sonrası süreçte uygulamaya soktuğu politikayı gözler önüne sermektedir. Sürtüşmelerle devam eden ilişkiler kopmuştur. En azından Kemalistlerden umutlu olan kesimin umutları tükenmiştir. Azadî Örgütü hareketlenme için şartların olgunlaşmaya başladığı kararındadır. Bunun için de 1924 yılı içinde kongresini toplamıştır. Kongrenin 1924 yılının Ağustos ayında olma ihtimali yüksektir. Bu kongrede yurtsever din adamlarının harekete katılımının sağlanması kararı alınmıştır. 1924 ilkbaharı ile Yusuf Ziya Milletvekili olma avantajını kullanarak bölgeyi dolaşmakta din adamlarını ve aşiret reislerini ikna etmekte uğraşmaktadır. Cıbranlı

Halit Bey, Erzurum'a çağırdığı insanlarla görüşmektedir. Bu dönemde önemli iki konuğu olacaktır. Birincisi, Şeyh Sait, diğeri Said-i Nursi olacaktır. Şeyh Sait'in ziyaret tarihi 1924'ün ilkbaharıdır. Daha önce Yusuf Ziya Bey , kendisini Hınıs'ın Kolhisar köyünde ziyaret etmiştir. O sıralar harekete katılma konusunda ikna olmadığı; Şeyh Sait'in Erzurum ziyaretinden sonra ikna olduğu anlaşılmaktadır. Diğer önemli ziyaret Said-i Nursi'nin ziyaretidir. Bu ziyaretin tanıklarından birisi Halit Bey'in amcazadesi Halil Kılıçoğlu'dur. Halil Kılıçoğlu, Said-i Nursi'nin, Halit Bey'in evinde bir hafta kaldığını, bu süre içinde bütün çabalara rağmen ikna olmadığını söylüyordu. Bu ziyaret,

Said-i Nursi'nin Kürt hareketiyle ilişkisini kesip, köşesine çekildiği ziyaret oluyordu. Martin Van Bruinessen, 1924 yılında yapılan temaslara dikkat çekiyor ve şunları söylüyor:

“Örgütün ilk hazırlıkları bazı subaylarca yürütüldü. Kürdistan'ın her tarafında, nüfuzlu kimselerle bağlantı kuruldu. 1923'te Meclis için yeni bir seçim gündemde olduğundan, Yusuf Ziya, seçim bahanesiyle rahatlıkla bağlantılar kuruyordu.

Örgütün ilk kongresi 1924'te yapıldı. Kongrede bulunan Nakşibendi şeyhi Şex Seid, Halid Bey'in hısmıydı ve Diyarbakır'ın kuzeydoğusundaki Zaza Kürtler arasında epey bir etkinliği vardı. Bundan dolayı(Hamidiye) milisleri komutanlarını bağımsız bir Kürdistan için ikna etti.

Kongreden iki önemli karar çıktı:

1-Kürdistan'da genel bir ayaklanma başlatılacak ve bunu bağımsızlık ilanı izleyecekti. Ayaklanma bütün ayrıntılarıyla planlanacak ve bu iş uzun zaman alacağından, katılanlar, kendilerinden beklenen görevlerle ilgili olarak tam bilgilendirilecekti.

2-Harekete gerekli dış destek, İngiliz, Fransız ve Ruslar'dan sağlanmaya çalışılacaktı"³⁶

³⁵ Olson, Robert (1992) *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Özge Yayınları, Birinci Basım, Ankara, s. 74-75

³⁶ Bruinessen, Martin van ( ) *Ağa, Şeyh ve Devlet. Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi*, Öz-Ge Yayınları, s:349

Genç eski milletvekili Hamdi Bey, yapılan temasları ve Said-i Nursi -Halit Bey görüşmesini İçişleri Bakanlığına gönderdiği 24 Eylül 1924 tarihli şifreli yazı ile bildiyordu:

“Molla Saidi Kürdi diye bilinen kişi İstanbul’dan bulunan Kürt Cemiyeti’nce kararlaştırıldığı üzere Kürdistan adıyla özerk bir devlet kurmak için Erzurum’a gelerek Varto Aşiret Reisi Miralay Kürt Halit Bey’le, sonra da Oğnut bucağından geçerken Aşiret Reisi Binbaşı Baba ile görüşerek...”³⁷

Alınan kararlar gereğince harekete destek sağlamak amacıyla Bolşevikler, İngilizler ve Fransızlarla ilişkiler kurulmuştu. Bolşeviklerin yanıtı olumsuzdur. Bu konuda başka iddialar da söz konusudur. Ancak bunları ispatlayacak durumda değiliz. Söylenen şudur: Azadî kadroları, Bolşevikleri ikna etmek için, örgütün yapısı ve gücü hakkında kendilerine bilgi verirler ve bu bilgilerin bir kanalla Ankara Hükümetine ulaştırıldığı söylenmektedir. Elimizde söylenenleri doğrulayacak belge de yoktur. İngiliz ve Fransızlarla yapılan temaslardan olumlu bir sonuç alınmamıştır.

Azadî’nin, bir dizi küçük ayaklanmayla, genel bir ayaklanmaya gitmeyi planladığı anlaşılmaktadır. Bunun anlaşılabilir sebepleri vardır. Zira 1924 Hakkari bölgesinde devam eden “Nasturi Ayaklanması” karşı Kürt aşiretlerin kullanılmasını engellemek istiyordu. İkinci sebepte ayaklanmayı sınır bölgesinden başlatıp, İngilizlerle ilişki içine girme çabasıydı. Nasturi Ayaklanması, Ankara Hükümeti için önemli bir fırsat yaratmıştı. Hem Nasturiler üzerinden Musul konusunda baskı yaratmak, Nasturi Ayaklanması bahanesiyle bölgeye askeri yığınak yapmak, hem de Nasturilere karşı Kürtleri kullanmak. Bu dönemi değerlendiren Cemil Gündoğan, şunları söylemektedir:

“Dolayısıyla Nasturilere saldırmak, üç yönlü kazanç sağlayabilirdi. Birincisi, Musul meselesi resmi bir çözüme bağlanmadan Nasturileri sınırların dışına atmak.Böylece İngilizlerin kendilerine karşı kullanabilecekleri bir gücü saf dışı bırakmak . İkincisi, Nasturilerle Kürtler arasındaki anlaşmazlık ve çatışmalardan istifade ederek , Kürtleri T.C.’nin yanına çekmek. Üçüncüsü de, Nasturileri bahane ederek Kürdistan’a asker yığmak.Böylece Kürtler arasında Lozan günlerinden başlayıp giderek derinleşen ayrışma ve kopuşların fiili bir eyleme dönüşmesini mümkün merteye engellemek, Kürtleri kontrol altına almak için gerekli askeri tedbirleri hayata geçirmek”³⁸

Bütün bu sebepler, Azadî’nin Beytüşşebap Ayaklanmasına karar verdiği anlaşılıyor. Her ne kadar örgütün Diyarbekir Şubesi temsilcileri; Beytüşşebap Ayaklanmasının, Yusuf Ziya Bey’in kardeşi Teymen Rıza’ya gönderdiği telgrafın yanlış anlaşılmasından çıktığını söylüyorlarsa da , şifre sistemini iyi kullanan örgütün, böyle bir yanlışa düştüğü

³⁷ Mumcu, Uğur (1991) *Kürt-İslam Ayaklanması(1919-1925)* Tekin Yayınevi, İkinci Baskı, Ankara , s. 66

³⁸ Gündoğan, Cemil (1994) *1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Sait Ayaklanmasına Etkileri*, s.112, Komal Yayınları I.Basım, İstanbul

düşüncesinde değiliz. Diyarbakır şubesinin başında bulunan Cemilpaşaların genel ayaklanmada pasif kalmaları düşüldüğünde, bunun sebepleri ayrıca araştırılmalıdır.

1923 yılı olağanüstü hareketli geçmektedir. Kürtler arasında yoğun bir kaynaşma başlamıştır. Azadî Örgütünün faaliyetleri yoğunlaştıkça çeşitli kanallardan Ankara hükümetine ihbar bilgileri akmaktadır. Genç eski milletvekili Hamdi Bey'in, Varto'da Hormek ağalarının ve Binbaşı Kasım'ın kendi ifadeleriyle değişik tarihlerde Mustafa Kemal'e ve hükümete bilgi aktardıkları anlaşılmaktadır. Bu nedenle örgüt kadroları arasında genel bir ayaklanmanın vaktinden önce provoke edilerek patlak vermesinden, çoğu subay olan örgüt kadrolarının imhasına kadar bir dizi endişe devam etmektedir. Bunun altını çizen Robert Olson, bu durumu şöyle aktarmaktadır:

“Azadî, tüm Kürdistan'da küçük ayaklanmalar çıkarmak istiyordu. Böylece Türk ordusundaki subayların yüzde ellisinin Kürt olduğu iddiasını da kanıtlanarak, yabancı güçler amaçların olabirliğini görebileceklerdi. Hepsinden ziyade, eğer İngiliz desteği sağlanırsa, isyan üç nedenden ötürü Şırnak bölgesinden başlamalıydı: en güvenilir aşiretler buradaydı; bölge en kolay savunulabilecek bir yerdı ve Şırnak ,Irak'taki İngiliz kuvvetlerine yakın bir yerdı.

Azadî mensubu Kürt subayların korkuları da vardı ve bunların en başta geleni Türk'lerin Musul'a yönelik olduklarını söyleyecekleri, fakat fiilen Kürt hareketini bastırmak için kullanılacak güçlü bir kuvveti harekete geçirme ihtimali idi. Bu korku sonradan gerçeğe dönüştü. Subayların ikinci temel korkusu, Türkler'in faaliyete katılan Kürt subayları hapsedebileceği, öldürebileceği ve isyanın vakit kemale ermeden başlama ihtimali idi. Kısa bir süre sonra gerçekleşecek bu korku, Azadî'yi, İngilizler'den derhal destek görmek için bastırmaya zorladı.

Kürt subayların Türkler'in Azadî'de aktif olarak bilinen Kürt subayları hapsedip öldürecekleri korkusunun dayanağı vardı. Türk istihbaratının, İhsan Nuri ve 4 Eylül Beytüşşebap İsyanı'nın diğer firarilerine yönelik tutumları, Azadî'nin faaliyetlerine ilişkin esaslı Türk müdahalesinin bir örneğidir”³⁹

3-4 Eylül gecesi Beytüşşebap'ta birçoğu subay 500 asker ayaklandılar. Ayaklanmaya bölgedeki aşiretler katılımı sağlanamadı. Ayaklanmanın önde gelen liderleri, İngilizlerin kontrolündeki Irak'a kaçmak zorunda kaldılar.

Kürtler'deki hareketliliğin farkında olan Kemalistler, 1 Ağustos'ta Diyarbakır'da Türk-Kürt kongresi düzenleyecek, Mustafa Kemal 1924 Sonbaharında Erzurum'da Kürt aşiretleriyle bir toplantı yapacaktı. Erzurum'daki toplantının bilgi kaynağı Cıbranlı Halit Bey'in kardeşi Ahmet Sever'dir. Toplantıya Hasenan aşiretini temsilen Hasenanlı Halit Bey, Zırkan aşiretini temsilen Kolağası Kerem Bey, Sipkan aşiretini temsilen Abdulmecit Bey, Haydaran aşiretini temsilen Kör Hüseyin Paşa, Mutki aşiretini temsilen Hacı Musa Bey ve Cıbranlı aşiretini temsilen Binbaşı Kasım katılmışlardır. Toplantıya katılanlar, toplantıdan önce Cıbranlı Halit Bey'in başkanlığında toplandılar. Toplantıda ortak bir tutum

³⁹ Olson, Robert (1992) *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Özge Yayınları, Birinci Basım, Ankara, s. 77

belirlediler. Belirledikleri ortak talepleri Mustafa Kemal'e iletmeye karar verdiler. Toplantı Mustafa Kemal'in başkanlığında yapıldı. Toplantıda Binbaşı Kasım farklı bir tutum takınmıştır. Heyetin geriye kalan üyeleri alınan kararları Mustafa Kemal'e iletirler. Binbaşı Kasım'ın farklı tutum takınması heyet üyeleri arasında öfke yaratmıştır. Toplantı çıkışında bu tepkilerini dile getirirler. Bunun üzerine Binbaşı Kasım, geri döner ve Mustafa Kemal ile yalnız görüşür. Bu görüşmenin içeriği bilinmemektedir. Ahmet Sever'in anlattıklarıyla, Binbaşı Kasım'ın 13 Ocak 1925 yılında Söke Kaymakamına anlattığı ve Uğur Mumcu tarafından ortaya çıkarılıp aktarılan ifadesi birbirini tutmaktadır. Binbaşı Kasım, Kürdistan İstiklal Komitesi'ni nasıl ihbar ettiğini Söke Kaymakamı Kazım Atakul'a şöyle anlatıyordu:

“1924 yılında Atatürk Erzurum'a geldi. Halkın saygılarını sunmak için Muşlular ile birlikte Erzurum'a gitmişim. Kabulden sonra Atatürk'ten özel görüşme istedim. Kabul edildim. 9. Kolordu Komutanı Ali Sait Paşa (Aybaytugan) hazırды”⁴⁰

İkisinin anlattığı görüşme aynı görüşme mi bilemiyoruz. Aynı görüşme olma ihtimali çok yüksektir. İki anlatım arasındaki fark, Ahmet Sever görüşmenin Kürt aşiret temsilcileriyle Atatürk arasında, Binbaşı Kasım ise Muş heyeti ile Atatürk'ü ziyarete gittiğini söylüyor. Binbaşı Kasım Kürt aşiret temsilcileriyle, Kürtlerin isteklerini iletmek üzere görüşmeye gittiklerini gizlemiş olması ihtimalidir. Görüşmeden dönen heyet Cıbranlı Halit Bey'e giderek durumu değerlendirirler. Binbaşı Kasım'ın tutumunu Halit Bey'e iletirler. Cıbranlıların neden Binbaşı Kasım tarafından temsil edildiği sorusuna Ahmet Sever, aşiretin büyüğü İsmail Ağa'ydı. İsmail Ağa, Binbaşı Kasım'ın gitmesini istedi. İsmail Ağa, Halit Bey'in amcasıydı ve yaşlıydı. Halit Bey amcasını kırmak istemedi diye yanıtlıyordu.

Bu görüşmelerden sonra devletin operasyonları başlayacaktı. Yusuf Ziya Bey, bazı kaynaklara göre 10 Ekim 1924 günü, bazı kaynaklara göre de 10 ile 16 Ekim arasında bir gün tutuklanarak Bitlis cezaevine gönderildi. Bu tutuklamalardan önce Erzurum ahalisinden olan Bitlis Valisi Zihni Bey, Bitlis Valiliğinden alınarak yerine Kazım Dirik Paşa getirildi. Ardından Cıbranlı Halit Bey, 20 Aralık 1924 günü tutuklanarak Bitlis cezaevine gönderilecekti. Tutuklandığında amcazadesi Halil Kılıçoğlu yanındadır. Halil Kılıçoğlu, Halit Bey'in tutuklandıktan sonra bir hafta süreyle Erzurum'da bilinmeyen bir yerde tutulduğunu, daha sonra Bitlis'e sevk edildiğini anlatıyordu.

Mustafa Kemal, Erzurum dönüşünden sonra son bir hamle daha yapar. Muş milletvekili İlyas Sami'yi Halit Bey'e görüşmeye gönderir. Görüşmenin içeriğini Ahmet Sever yıllar sonra öğrenir. Ahmet Sever, hareketin bastırılmasından sonra, Suriye'de Fransız yönetimince kendilerine iltica hakkı tanındığını, 1928 yılında af ilan edildiğinde geri

⁴⁰ Mumcu, Uğur (1991) *Kürt-İslam Ayaklanması* (1919-1925) Tekin Yayınevi, İkinci Baskı, Ankara , s. 111

döndüklerini, 1930 yılında “Şimali Kürdistan Cemiyeti” kurmak iddiasıyla tutuklanarak Ankara getirilip yargılandıklarını, delil yetersizliğinden bırakıldıklarını söylüyordu. Ankara’da bırakıldıktan sonra, en son Halit Bey’le İlyas Sami’nin görüştüğünü bildiğini, içeriğini öğrenmek için İlyas Sami’yle görüşmeye gittiğini söyler: “Beni Keçiören’deki evine davet etti” der. Mustafa Kemal’in görüşme için İlyas Sami’yi seçmesi tesadüf değildir. İlyas Sami, Kürdistan Teali Cemiyeti üyesiydi. İlyas Sami aynı zamanda din adamıydı. Dolayısıyla Halit Bey’in yakından tanıdığı bir insandı. İlyas Sami, devletin size yaptıkları az bile dedikten sonra görüşmelerini anlatır:

“Gazi Hazretleri bir gün beni çağırarak, sen Halit Bey’i iyi tanırısın. Eski dostluğunuz vardır. Düşünce ve tekliflerimizi kendisine ilet. Kendi şahsı için isteyeceği her türlü teklifine hazır olduğunu(Genel Kurmay Başkanlığı hariç, Halit Bey’in terfisi 1920’den beri durdurulmuştu),bu işten vazgeçmemesi halinde kendisi için çok kötü olacağını kendisine iletmemi istedi. Bunun üzerine Erzurum’a gittim. Fuadiye oteline yerleştim. Kendisine bir pusula yazarak, kendisiyle görüşmek için geldiğini, otelde kendisini beklediğini belirtip bir görevli ile pusulayı Halit Bey’e gönderdim. Bir süre sonra görevli verdiğim pusula ile geri döndü. Pusulanın arkasına, görüşmeye gerek yok deyip, altına Halit yazıp geri göndermişti. Bu duruma çok sinirlenmişim. Ben ta Ankara’dan onunla görüşmeye geliyorum, o benimle görüşme gereği duymuyor. Bir an sinirlenip geri dönmeyi düşündüm. Sonra Gazi Hazretlerinin bana verdiği görevi yerine getirmek için evine gitmeye karar verdim. Evine gittiğimde divanında oturuyordu. İçeri girdim. Beni görmezlikten geldi. Ben Hoca İlyas, beni tanımadın mı? dedim. Sen Hoca İlyas değilsin dedi. Hoca İlyas, Kürt’tü ve dinine bağlıydı, dedi. Bu hoş olmayan karşılaşmadan sonra geliş sebepimi ve Gazi Hazretlerinin tekliflerini aktardım. Tepkisi çok sert oldu. Eğer benim boynum için bir ip hazırladıysanız, Halit’tin boynu buna hazırdır dedi ve kestirip attı. Bunun üzerine Ankara’ya döndüm ve durumu Gazi Hazretlerine ilettim.”

Ahmet Sever, İlyas Sami’nin Halit Bey ile görüşmesinin içeriğini böyle anlattığını aktarıyor. Burda anlatılanlar doğru ise Mustafa Kemal’in, Elcezire Komutanı Nihat Paşa’ya gönderdiği talimatlarda yer alan Kürt liderlerini idari ve askeri görevlere getirme karşılığında kendimize bağlama siyasetinin bir devamı görülüyor. Ancak bu taktik Halit Bey’e karşı tutmamıştır. Bütün bu tehditlere rağmen Halit Bey’in Erzurum’u neden terk etmediği sorusuna Ahmet Sever, Halit Bey’in Erzurum’dan ayrılması için kendisine defalarca yapılan önerileri ret ettiğini, gerekçesinin de Erzurum’dan ayrılmasının, hareketin fiilen başlaması demek olduğunu, devletin de böyle bir fırsat beklediğini, kışa girilirken başlayacak bir hareketin başarı şansının olmadığı düşüncesini taşıyordu. Halit Bey, bu düşüncesini tutuklanmasından sonrada sürdürecekti. Bugünde en çok sorulan sorulardan birisi budur. Azadî Örgütü liderinin kendi etrafındaki çember daralırken neden resmi görevini bırakıp ayrılmadığıdır. Çevresindeki insanların anlatımlarından anlaşıldığı kadarıyla Halit Bey, planlanan hareketin başlaması için yeterli örgütlülüğe ulaşmadığı düşüncesindedir. Bununla beraber örgütle bağlantılı bazı aşiret reislerinin bile ikircikli davrandıklarını görmektedir. Özellikle Hacı Musa Bey’in tutumundan son derece

rahatsızdır. Bu durumu hem Halil Kılıçoğlu'nun anlatımlarında hem de Kasım Demiralp'ın yazılı olarak aktardığı bilgilerden anlaşılmaktadır.

HAREKETİN BAŞLAMASI VE SONRASI

Yusuf Ziya Bey, peşinden Cıbranlı Halit Bey'in tutuklanması, Şeyh Sait, Hasenanlı Halit Bey ve Hacı Musa Bey'in, Bitlis Harp Divanına ifadeye çağrılmaları panik havası yaratmıştı. Halit Bey'in tutuklanmasından sonra, Cıbranlıların ,Bitlis'i basıp Halit Bey'i kurtarma teşebbüsleri olmuştur. Hem Ahmet Sever'in anlattıklarından hem de Kargapazarlı Cıbran Beylerinden Reşit Bey'in*, oğlu Kasım Demiralp'ın babasının kendisine anlattıklarından, Cıbranlılar Halit Bey'i kurtarmak için, Muş-Bitlis arasında yerleşmiş olan Hoyti aşireti ile temasa geçtiklerini, ancak olumlu bir yanıt alamadıklarını söylemişlerdi. Cezaevinde bulunan Halit Bey'le ilişkiyi, Halit Bey'in özel hizmetlerini yapan Hamit(Hemide Mamaşi) adlı kişiyle sağlıyorlardı. Bu kişi dışında kimseyle görüşmesine izin verilmiyordu. Hamit, Halit Bey'in söylediklerini kardeşleri Ahmet ve Selim Beylere iletliyordu. Bilgiler bu kanalla Şeyh Sait'e ve gerekli yerlere iletilyordu. Ahmet Sever'e iletilen bilgilere göre Halit Bey'in düşüncelerinde bir değişiklik yoktur. Tutuklamaların örgütün daha önce yaptığı takvimde bir değişikliğe gerek olmadığını, paniğe kapılmak için bir sebep bulunmadığını, çalışmaların devam etmesini, kafaların kendisinin Bitlis'ten kurtarılması üzerine yoğunlaşmaması gerektiğini, kendi tabiri ile "dışarıda" işlerin iyi gitmesi halinde kendileriyle ilgili kaygıların yersiz olduğunu belirtmiştir. Halit Bey, özellikle kış aylarında ve hazırlıklar tamamlanmadan başlayacak bir hareketin başarı şansı olmadığı söylüyordu. Bundan dolayıdır ki bazı kesimlerce ileri sürülen, ortaya çıkan yeni gelişmelerden dolayı, örgütün bu arada bir kongre toplayıp, yeni yöneticiler ve yeni bir tarih belirlediği yolundaki açıklamaları destekleyecek bilgi ve belge yoktur. Bu tür açıklamalar yazarların kendi yorumlarından kaynaklanmaktadır.

Bunun üzerine Şeyh Sait, Şuşar üzerinden Karlıova'ya gelmiş ilk toplantısını Kırıkhan da yapmıştır. İkinci toplantısı Karlıova'da Cıbranlarla yapmıştır. Üçüncü toplantısı Melekan'da Şeyh Abdullah ile olacaktır. Bu bölgedeki son toplantı Çan'da yapılacaktır. Hasan Şiyar Serdi, Çan toplantısının 1 Şubat 1925 yılında yapıldığını ve Azadî'nin ikinci kongresi olduğunu söylemektedir. Bütün veriler değerlendirildiğinde bunun bir kongre değil kapsamlı bir toplantı olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra Genç üzerinden Piran bölgesine geçecektir. Şeyh Sait'in Hınıs'tan ayrılmasının iki sebebi vardır. Tutuklanma ihtimaline karşı daha güvenli bir bölgeye gitmek ve çalışmalarını hızlandırmak. Hazırlıklar hızlandırılacak ve uygun mevsimsel koşullarda hareket kuzeyden başlatılacaktır. Azadî kadrolarında iki hususta tedirginlik vardır. Subay olan kadrolarının tutuklanması, hareketin vaktinden önce başlamasıdır. Korkulan olmuş, hareket 13 Şubat 1925 günü Piran'da başlamıştır. Bu tarih örgütün planladığı tarih değildir. Bir provokasyon sonucunda hareket

başlamıştır. Bu olayın olmasında Şeyh Abdurrahim'in tez canlılığının rolü büyüktür. Hareket hızla çok geniş bir alana yayılmış, bir çok il ve ilçe ele geçirilmiştir. Piran'da başlayan hareketin engellenmesi için Azadî Örgütü'nün Diyarbakir Şubesi çaba sarf etmişse de başarılı olamamıştır. Hareketin kışın en olumsuz koşullarında başlaması, hazırlıkların tamamlanmamış olması ve hükümet kuvvetlerinin askeri üstünlüğü, askeri hareketi yönetecek subay kadrolarının tutuklu bulunması, hareketin başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep olmuştur.

Şeyh Sait, Diyarbakır'ın ele geçirilmemesi üzerine kuzeye yönelmiş, Şerafettin Dağlarını aşmış, Murat Nehri geçerek İran'a gitmeyi planlamış, önünün askerlerce kesilmesi üzerine Muş-Varto arasında Murat Nehri üzerinde bulunan Abdurrahman Paşa köprüsüne geri geldiklerinde,

Binbaşı Kasım'ın ihbarıyla 15 Nisan 1925 günü yakalanmışlardır. Şeyh Sait ve arkadaşlarının abluka altına alındıkları 14 Nisan 1925 günü, Cıbranlı Kürt Miralay Halit Bey, Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey, kardeşi Teymen Ali Rıza, Damadı Faik Bey ve Mele Abdurrahman, Bitlis'te idam edildiler. Şeyh Sait ve arkadaşları Diyarbakır'a getirilmiş Şark İstiklal Mahkemesinde yargılamadan sonra 48 arkadaşı ile beraber 28 Haziran 1925 günü idam cezasına çarptırılmışlar ve 46 kişi aynı gece infaz edilmişlerdir. Doktor Fuat, 17 Nisan 1925, Seyit Abdulkadir, Oğlu, Seyit Mehmet, Palulu Abdullah Sadi, Bitlisli Kemal Fevzi, Hacı Ahti, Mehmet Tevfik, Hoca Askeri 27 Mayıs 1925 günü idam edilmişlerdir.

Geriye kalanlar iki guruba ayrılmış, Hasenanlı Halit Bey, Kolağası Kerem Bey, Şeyh Ali Rıza Bey'in bulunduğu grup İran'a, Halit Bey'in kardeşi Ahmet ve Selim Beyler iki yüz kişilik bir kuvvetle iki yıl dağlarda geçirmiş, 1927 yılında Suriye'ye giderek Fransızlardan iltica talebinde bulunurlar. İran'a geçenler, İran askerleriyle aralarında çatışma çıkmış, bu çatışmada Kolağası Kerem Bey ve Hasenanlı Halit Bey'in oğlu Şemsettin ölmüşlerdir. Şeyh Ali Rıza Bey Suriye'ye geçmiş, Hasenanlı Halit Bey, bir süre Kürt lideri Sımko'nun yanına gitmiş, 1926 yılında döndüğünde yakalanmış, 31 Temmuz 1926 günü Diyarbakır'da idam edilmiştir.

HAREKETİN NİTELİĞİ VE SONUÇLARI

Resmi tarih 1925 Kürt Ulusal Hareketini “İngiliz destekli, irticai hareket” olarak nitelmiştir. Her ne kadar resmi tarih böyle lanse ederse de, bu dönemin devlet yetkilileri bunun bir milli hareket olduğunu itiraf edeceklerdir. Dönemin Başbakanı İsmet İnönü, 1987 yılında yayınlanan anılarında 1925 hareketi için şunları söyleyecekti:

“Şeyh Sait İsyanı’nın sebeplerini değerlendirirken dikkatli olmak gerekir kanaatindeyim. Herhalde bunu bir milli hareket olarak kabul etmek lazımdır.” (İsmet İnönü, Hatıralar, 2.kitap, Bilgi yayınevi, Ankara, 1987, s.202)

Bugün bunun gibi bir çok itirafa rastlamak mümkün. Arada geçen seksen yıllık süreçte Komünist Enternasyonalin etkisiyle “aydın ve sol” geçinen çevrelerin, olaya bakışlarının, ağırlıklı devletın genel bakış perspektifini aşmadığını da belirtmek gerekir. Bu durumu dile getirenlerin başında araştırmacı Mehmet Bayrak gelir. Mehmet Bayrak, 1925 Kürt Ulusal Hareketini değerlendirirken; “Neden Şeyh Sait İsyanı değil?” diye sorar ve devam eder:

“Sahiden hiç düşündünüz mü? Neden resmi görüş, bir Koçgiri Hareketi’ne Alişan Bey Hareketi veya Alişer Hareketi; bir Dersim Hareketi’ne Seyit Rıza Hareketi demez de 1925 Kürt Ulusal Direnme Hareketi’ne “Şeyh Sait İsyanı” der?

Kimi kavramları ve terimleri, çoğu kez irdelemeden, sorgulamadan egemen düşüncenin dayattığı ve bizlere kanıksattığı şekliyle söyleriz. Farkına varmadan egemen değer yargıların söylemini kullanırız. Bunun tipik örneklerinden biri de kuşkusuz Cumhuriyet döneminin en büyük Kürt Ulusal Hareketlerinden biri olan 1925 Kürt Ulusal Direnme Hareketi’dir”⁴¹

1925 Kürt Ulusal Hareketi, tarihte eşine az rastlanır bir örnekle adı ve niteliği bakanlar kurulu kararı ile belirlenmiştir. Hareket devam ederken, Genel Kurmay Başkanlığı, Bakanlar Kurulu’na 30 Nisan 1925’te bir yazı yazarak; isyanın iç ve dış basında bir milli hareket olarak yansıtılmasının ulusal çıkarılara uygun olmadığını, bu nedenle hareketin bir Kürt milli hareketi olarak değil, bir irtica ve iğfal hareketi olarak yansıtılması doğrultusunda önlem alınmasını istiyor.

Genel Kurmay Başkanlığının teklifi üzerine toplana Bakanlar Kurulu 3 Mayıs 1925’teki toplantısında, teklif doğrultusunda karar alır, kararın uygulanması ve gerekli önlemlerin alınması konusunda Dışişleri Bakanlığını görevlendiriyor:

Sayın Bayrak, bu konuya değiniyor ve şöyle değerlendiriyor:

“Kısaca anlayacağımız, bir hareketin niteliği de bilim yöntemiyle değil, asker emirleriyle belirleniyor. Tarihler buna göre yazılıyor, eserler buna göre kotarılıyor, politikacılar buna göre biçimleniyor. Acı değil mi? İşten bundan

⁴¹ Bayrak, Mehmet (1999) *Kürt Sorunu ve Demokratik Çözüm*, Özge Yayınları, Şubat, s:334

dolayı diyoruz ki Cumhuriyet dönemi başta olmak üzere Anadolu halklarının tarihi yeniden yazılmalıdır.”⁴²

Sayın Bayrak'ın belirttiği gibi 1925 Kürt Ulusal Hareketi, bilimsel tarih yazıcılığı esas alınarak değil, verilen talimatlar esas alınarak yazılmış ve lanse edilmiştir. Şeyh Sait ve arkadaşlarının iddianamesini hazırlayan Savcı Ahmet Süreyya Özgeevren, olayın oluş nedenini şöyle anlatır:

“Türk ülkesinin şark vilayetlerinin belirli bir kısmında bütün dünyanın muhtelif şekillerde öğrendiği bir isyanın hadisesi vardır. İsyân hiç şüphe yok ki senelerce içerde ve isyan sahası dışından vaki olmuş telkinler ve tasavvurlarla eşkiya hareketinin fiilen gözükmesiyle meydana çıkmıştır. İsyân hadisesi, iddianamede anlatıldığı üzere, guya peygamber dininin yükseltilmesi perdesi altında meydana getirilmiştir. Halbuki asıl gaye Türk vatanının muayyen bir kısmını ana yurttan ayırmak, vatanın birlik ve beraberliğini bozup dağıtmaktan ibaretti”⁴³

Savcı Özgeevren, asıl gayenin bağımsız bir devlet kurmak olduğunu söylerken, resmi ağızlar dünyaya bunun bir irtica hareketi olduğunu söylüyorlardı.

Uğur Mumcu, Kürt-İslâm Ayaklanması adlı kitabında, Şark İstiklal Mahkemesinde Şeyh Sait ve arkadaşlarının yapılan sorgularının, Bitlis Harp Divanı'nın tutanaklarına göre yapıldığını söylemektedir. Bitlis Harp Divanı'nın tutanakları seksen yıldır kamuoyunun

⁴² Age, s.346

⁴³ Beysanoğlu, Şevket (2001) *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, C.3, s.998

bilgisinden saklanmaktadır. Şeyh Sait, sorgusunda bu işin aceleye geldiğini kabul ediyor ve savcının sorusu üzerine: “Ben bu işin ne önündeyim, ne arkasındayım. Herkes gibi içindeyim Savcı Bey!” diyordu.

Mahkeme üyesi Ali Saip’in sorusu üzerine.

“Yusuf Ziya’yı tanırım; bana gelmişti. Ramazanda idi. Bitlisli Haydar Efendi, Yusuf Ziya Bey’in Muşlu Reşit Bey’i ziyarete geldiğini bana söyledi. Kendisinden ders okumuştum. Tanıdım. Yusuf Ziya’nın Bitlis milletvekili olduğunu orada öğrendim. Bir saat kaldılar, çay içtiler ve kalktılar, gittiler. Bir müddet sonra bahar eyyamı idi, Hınıs’a gelmişti, benim köyüme misafir geldi, orada açtı, dedi ki Kürdistan Hükümeti teşkil etmek üzereyiz, bu muhaldir dedim, fikrim bunu kabul edemiyordu. Sonra Erzurum’a gitti.”

Halit Bey’le görüştünüz mü? sorusuna, Şeyh Sait’tin cevabı “hayır”dır. Bunun üzerine Binbaşı Kasım devreye girer, görüşmeyi şöyle anlattır:

“Geçen sene Kemal Paşa geldiklerinde heyet-i istikbaliye meyanına gittim. Halit Bey’de kaldım. Bana dedi ki Şeyh Said geldi, “bu güz çıkacağım bana intiba edenlere (uyanlara) Kur’an-ı temhir ettireceğim” dedi

Binbaşı Kasım, mahkeme sorgusunda devamlı şunları söylemektedir:

“Bu kıyam için bunlar avamil oldu. Fakat asıl sebep Kürdistan istiklali idi. Kürdistan Cemiyeti, nihayet Kürdistan İstiklal ve İstihlas Cemiyet-i inkılap etti. O yemin o kadar müthiştir ki müntesibinin kafasını kesseler söylemezler. Ben bu cemiyete dahil olmadım.

Kürtler iki zümredir:

1)Siyasiyun,

2)Diniyun.

Mesela Halit Bey filan siyasiyun idi. Onlar komiteler yaparlardı. Şeyh Said Efendi de diniyundandı.Siyasiyun cihetinin amil ve müessiri Halit Bey, Kerem gibi adamlardı.

Buranın efkar-ı umumiyesine ve Şeyh Said’de bu cesareti veren bu gazetelerdi. Yoksa bu kadar çabuk olmazdı. Bağdat’taki komiteleri İngilizler’le, Halep’teki komiteleri Fransızlar’la görüşüyordu, işleri bitiremediler. Şeyh Said Efendi çok acele etti.

Bu teşkilat sırf dini olsa Şeyh Said Efendi Darahini’yi işgal ettiği zaman hırsızlık eden maiyetinin ellerini kesmesi gerekirdi. Dini zümre şeklinde bir cemiyet değildir.

Erzurum’dan Halit Bey’in 336’da Erzurum’a gittiği sırada Mithat Bey, Hoca Raif Efendi ile bir muhalefet gurupları vardı. Halit Bey her tarafın Kürtleriyle temas ettiği için efkarı ummumiyeyi %80 nisbetinde Kürtlüğe çevirdiler. Mustafa Kemal Paşa’ya arz etmiştim ve tedabir ittihazı lüzumunu bildirmiştim, tedabir gecikti ve Şeyh Said Efendi de perşembeyi çarşambadan evvel getirdi, işte bu”⁴⁴

Bütün bu ifadelerden çıkarılan sonuç, hareketin bağımsız bir Kürdistan kurmaya yönelik olduğudur. Burada Binbaşı Kasım’ın altını çizerek söylediği, hareketin vaktinden önce başladığıdır. Zaten mahkeme kararının gerekçesinde de amacın bağımsız bir devlet olduğuna vurgu yapılıyor. İstiklal Mahkemesi Başkanı Mazhar Müfit(Kansu), kararı şu sözlerle nokt alıyor:

⁴⁴ Beysanoğlu, Şevket (2001) *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, C.3, s.974

“Kiminiz hasis şahsi menfaatlerinize bir zümreyi alet, kiminiz ecnebi kışkırtmasını ve siyasi hırslarını rehber ederek, hepiniz bir noktaya yani müstakil Kürdistan teşkiline doğru yürüdünüz”⁴⁵

Müstakil bir Kürdistan peşinden koştukları için yüzlerce kişiyi darağacına gönderenler, dünyaya bunları birer “irticacı” olarak lanse edeceklerdi. Yapılanlar bununla sınırlı kalmayacaktı. Hareketin liderleri hakkında karalama kampanyaları da başlatacaklardı. Talimatla M.Şerif Fırat’a yazdırılan bir kitapla, Cıbranlı Kürt Miralay Halit Bey’in ”Hamidyeci” ve aşiret çatışmalarının odağındaki isim olarak lanse edilecekti. M.Şerif Fırat bu dönemi şöyle akatarıyor:

“Yine 1318-1902 yılının Temmuz ayında ,İstanbul aşiret mektebinden mezun olan, maktul Cıbranlı Mahmut Bey’in oğlu Halit Bey,babasının yerine ikinci Cıbran aşiret kaymakamı olarak aşiretinin başına geçmiş,bu adam ,üçüncü Cıbran alay kaymakamı olan diğer Halit Bey’le görüşerek Zeynel’in takibi için Bingöl dağlarına saskeri kuvvetler tahrik ettikten sonra ,bütün aşiretiyle Varto ve Hormek köylerine ve Selim’e saldırmışlardır”⁴⁶

Şerif Fırat’ı referans alan Uğur Mumcu, *Kürt-İslam Ayaklanması* adlı kitabında aynı değerlendirmeleri yapıyor:

“Halit Bey komutasındaki Cıbran alayı, sırtını da padişah 2. Abdulhamid’de dayamıştı. Dayadığı için de bölgede tam bir egemenlik kurmuştu. Hormek köyleri Halit Bey komutasındaki Alay tarafından sık sık basılıyor ve Hormekliler öldürülüyordu. Bu düşmanlık bir kan davası biçimine bürünerek 2. Meşrutiyet’ten sonra da sürmüştü”⁴⁷

Kaynakların sınırlı ve tek yanlı oluşu bu dönemle ilgili Robert Olson gibi saygın bilim adamlarının da yanlıya düşmesine sebep olmuştur.Robert Olson ,aynı dönemle ilgili şunları söylemektedir:

“Bu şahıs(Halit Bey kastediliyor),1892’de İkinci Hamidiye Alayı kumandasını üstlenen ve 1906’da İbrahim Talu’nun oğlu Hormekli Zeynel Talu’ya karşı taaruza geçen Halit Bey’in kendisidir”⁴⁸

Bu dönemin koşulları dikkate alındığında Kürtler’de aşiret yapılanmasının güçlü olduğunu ayrıca belirtmeye gerek yoktur. Uluslaşma öncesi geri bir toplumsal yapının ürünü olan aşiretlerin doğal olarak kendi egemenlik alanlarını korumak gibi bir eğilimi taşımaları ve bunun sonucunda diğer aşiretlerle çatışmaların olduğu bilinmektedir.Bu açıdan bakıldığında komşu olan ve aralarında mezhep farklılıkları bulunan Cıbran ve Hormek aşiretleri arasında zaman zaman çeşitli tahriklerin etkisiyle çatışmalar olduğu doğrudur. Ancak iddia edildiği gibi Halit Bey bu çatışmaların içinde değildir.

⁴⁵ Age s.998

⁴⁶ Fırat M.Şerif (1983) *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*,Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Beşinci Baskı, ,Ankara s135

⁴⁷ Mumcu, Uğur (1991) *Kürt-İslam Ayaklanması*(1919-1925) Tekin Yayınevi, İkinci Baskı, Ankara , s. 54-55

⁴⁸ Olson, Robert (1992) *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Özge Yayınları, Birinci Basım, Ankara, s. 51

1892’de Hamidiye Alayı komutanlığı üstlendiği iddia edilen Halit Bey on yaşındadır, okumak üzere Aşiret Mektebi’ne o yıl gönderilmiştir. Beş yıl süreli olan okulu 1897 yılında, akabinde Yıldız Harp Okulunu 1902 yılında bitiren 15 yaver yüzbaşından biridir. Osmanlı Ordusuna kurmay yüzbaşı rütbesiyle Filistin Cephesine atanmıştır. Ardından İran cephesinde görev yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı ile başlayan Rus işgali üzerine, ismi değiştirilen ve yeniden toparlanan Cıbran Hafif Suvari Alayları Komutanlığına getirilmiştir. İstanbul’da öğrenci iken Kürt yurtsever çevreleriyle ilişkileri olan ve Kürt ulusal bilincine sahip biridir. Kendi bölgesine geldiğinde ulusal bilinçle hareket etmiş, aşiret çatışmalarının önüne geçmek istemiştir. Osmanlı subayı olması ve yaratacağı bağımlılık ilişkileri ayrı bir tartışma konusudur. Ancak “Hamidyeci” diye tanımlanması hem dayanaksızdır hem de haksızlıktır.

1925 Kürt Ulusal Hareketi, kapsamı, niteliği ve hedefleriyle, 1919-1938 Kürt hareketleri içinde en büyüğü olmuştur. Bu hareket için söylenen “İngiliz destekli” tezi havada kalacak, bu politikanın mimarlarından İsmet İnönü bir konuşmasında “*Ne yazık ki Şeyh Sait hareketinde İngiliz parmağı rastlanmamıştır*” diyecektir.

Azadî'nin Bolşeviklere Önerdiği Protokol Metni

Erzurum Komitesinin Kararı ve Koşulları

1-Kürdistan; Erzurum, Van, Musul, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Suriye'nin batı bölgesi ve Kermanshah, Sine, Sakız, Mahabad, Urmiye, ve Selmas yörelerinden oluşur.

2-Bu vilayetlerde bağımsız bir Kürdistan kurulacaktır.

3-Kürt devleti siyasi, idari, ekonomik, ve askeri ilişkilerinde bağımsız, ancak Rusya'nın himayesini kabulleneceklerdir. (O dönemde Sovyetler Birliği yönetimi vardı.)

4-Rusya'nın himayesi; petrol, maden ve Kürdistan dağlarındaki zenginliklerin işletilmesi, demiryollarının yapımı, askeri ve teknik elemanlarının yetiştirilmesi konularında olmalıdır.

5-Kürt devleti ve önderleri, komünist ilkelere ve Rusya'nın ilerlemesine karşı olmayacaklardır.

6-Üçüncü bölümde belirttiğimiz gibi Kürt devleti Rusya'nın himayesini kabullenmektedirler. Ancak böyle bir Kürt devletinin kurulması için Rusya'da ekonomik ve siyasi yardımda bulunmalıdır. Rus hükümeti, önderlerin gereksinimleri için borç para vermeli ve askeri hazırlıklara yardım etmeli.

7-Kurulacak Kürt devleti, kendi özgür iradesiyle yönetim şeklini seçecektir. Rusya devleti, siyasi, mali, idari ve askeri konularda müdahale etmemelidir.

8-Eğer Kürt önderler, Kürdistan'ı kurma çabalarında Rusya'ya geçme zorunda kalırlarsa, ulaşabilmek için Rusya devletinin onlara yardımcı olması gerekir.

9-Birinci bölümde belirtilen yöreler Kürdistan devletinin sınırları içine alınmazsa, Kürtler Rusya'nın yardımıyla dışarıda kalan bölümleri elde etmek için çalışmalıdır.

10-Rusya devleti yukarıdaki 9 maddeyi olumlu bulur ve Kürt devletinin kurulmasını kabul ederse, Kürt önderleri aktif olarak harekete geçeceklerdir.

Cıbranlı Halit Bey'in Mektubu

Üyesi bulunduğum Kürt halkının genel kanısına göre, Kürtler İngiltere yanlısı bir eğilime sahiptir. İngilizler, Kürtlerin özgürlükleri ve bağımsızlıklarından yana olduklarını propaganda ediyorlar. Böyle bir izlenim vermek istiyorlar. Şahsen İngiltere sempatzanlığının hiçbir yarar sağlayacağına inanmıyorum.

Halkımızın Rusların yardımıyla özgürleşebileceğine inanıyorum. Kürtlerin İngiltereye sempati duyup yandaşığa kapılması önlenmeli. Ruslara daha sıcak bakmalı ve bu uğurda çalışmalı. Buna uygun ortam hazırlanmalı.. Böyle bir tabanın oluşturulması için kararımızı ve on maddelik görüşlerimizi size bildirdik. Rusya devleti önerilerimizi olumlu bulursa ve bu çerçevedeki bir Kürt devletinin kurulmasına yardımcı olacaksa, bize açık ve olumlu şekilde yanıt vermenizi diliyoruz. Devletinizin olumlu yanıtı geldiğinde, örgütümüzü genişletme ve ileri götürme olanakları elde etmiş olacağız. Böylece aşiret reisleri ve siyasi önderler aktif bir şekilde toparlanmış olur. Böylesi bir durumda, komitemizin sorumlularını, isimleri ve geçmişleriyle tanıma olanağınızda gerçekleşecektir. Buna söz veriyorum. Rusya'nın yardımıyla komitemizin örgütlülüğü ve eylemliliği de artacaktır. Kürt aşiret reisleri ve halk önderleri bana güveniyorlar. Bende halkımın Ruslara güven ve sevgi ile yaklaşacağına inanıyorum.

Azadî Örgütü Lideri
Cıbranlı Miralay Halit Bey

Kaynak: Ahmet Ferit- Çıra Dergisi, Stockholm, 1996, Sayı: 8, Aktaran Naci Kutlay- *Kürtler*, Sayfa:278-280

KAYNAKLAR:

- Aydemir, Şevket Süreyya,(1971) Mekadonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, C.1 S:101, İstanbul: Yükselen Yayınları
- Mumcu, Uğur (1991) Kürt-İslam Ayaklanması(1919-1925) Tekin Yayınevi, İkinci Baskı, Ankara
- Bruinessen, Martin van ( ) Ağa, Şeyh ve Devlet. Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi, Öz-Ge Yayınları
- Esengin, Kenan( ), Kürtçülük Sorunu, Yayınevi, Kaçınıcı Basım, Yayın Yeri
- Şaweys, İsmail Hakkı, Komitaya İstiklala Kurdistane isimli makalesi yazarın Jiyan u Berhemekani İsmail Hakkı Şaweys adlı kitabından alınmıştır. Aktaran Bir Dergisi 2. sayı, 2005
- Aybars, Ergun (...) Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları, Yayınevi,Kacinxci baskı, basım yeri .
- Beysanoğlu, Şevket (2001) Diyarbakır Tarihi, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, C.3
- Bayrak, Mehmet (1999) Kürt Sorunu ve Demokratik Çözüm, Özge Yayınları
- Lazarev, M.S.(1989) Emperyalizm ve Kürt Sorunu, 1917-1923, Öz-Ge Yayınları ,Ankara
- Serdi, Hasan Şiyar (1994) Görüş ve Anılarım, Med yayınları, İstanbul, s.193
- Dersimi, Dr.Vet.M.Nuri (1992) Kürdistan Tarihinde Dersim, Dilan Yayınları, Dördüncü Baskı, Ocak,
- Olson, Robert (1992) Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı, Özge Yayınları, Birinci Basım, Ankara
- Bulut, Faik (1991) Devletin Gözüyle Türkiye'de Kürt İsyanları –Yön Yayıncılık, Birinci Baskı
- Küçük, Yalçın(1990) Kürtler Üzerine Tezler, Dönem Yayınevi, Birinci Baskı,İstanbul
- Aybars, Ergun (1988) Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları Türk Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul
- Atatürk, M.Kemal (1987) Gazi Mustafa Kemal'den Bize, Hürriyet Vakfı Yayınları –İstanbul
- Sasuni, Garo (1986) Kürt Ulusal Hareketleri ve Ermeni-Kürt İlişkileri, Orfeus Yayınevi, Stockholm
- Fırat M.Şerif (1983) Doğu İlleri ve Varto Tarihi,Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Beşinci Baskı, ,Ankara
- Aktaran Adımlar Dergisi 14-17 Ocak -1990
- Atatürk, M.Kemal (1968) Nutuk Milli Eğitim Basımevi--9.Basım, İstanbul C.3
- Gündoğan, Cemil (1994) 1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Sait Ayaklanmasına Etkileri, Komal Yayınları I.Basım, İstanbul
- Aktaran Medya Güneşi, Sayı.7
- Ahmet Ferit- Çıra Dergisi, Stockholm, 1996, Sayı: 8, Aktaran Naci Kutlay-Kürtler

Sözlü Kaynaklar:

- Ahmet Sever(Cıbranlı Halit Bey'in kardeşi)
- Halil Kılıçoğlu(Cıbranlı Halit Bet'in amcası oğlu)
- Kasım Demiralp(yazılı ve sözlü)
- İbrahim Sever(Cıbranlı Halit Bey'in oğlu)
- Dr. Diler Şaweys(İsmail Hakkı Şaweys'in oğlu)